

Debreceni Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelvtudományi Tanszék

Az összetétellel alakult helynevek a korai ómagyar korban

Témavezető:

Dr. Tóth Valéria
egyetemi adjunktus
néprajz

Készítette:

Péter Judit
V. magyar – V.

Debrecen, 2008

Tartalom

Előszó	3
Az összetétellel alakult helynév fogalmáról	4
Az összetétellel alakult helynevek névrendszertani vizsgálata	14
I. A helynevek keletkezéstörténeti vizsgálata	15
1. Szintagmatikus szerkesztéssel alakult nevek	16
1.1. Jelzős szerkezetű nevek	16
1.1.1. Minőségjelzős szerkezetű helynevek	16
1.1.2. Mennyiségjelzős szerkezetű helynevek	24
1.1.3. Birtokos jelzős szerkezetű helynevek	25
1.2. Mellérendelő szerkezetű nevek	30
2. Kiegészüléssel keletkezett nevek	33
II. Az összetett helynevek funkcionális-szemantikai vizsgálata	36
1. S+F szerkezetű nevek	37
2. S+M szerkezetű nevek	43
3. M+F szerkezetű nevek	47
4. M+M szerkezetű nevek	48
III. Az összetett helynevek lexikális-morfológiai elemzése	49
1. A földrajzi köznévi utótagú kétrészes helynevek	49
1.1. Főnévi lexémák az előtagban	50
1.2. Melléknévi vagy melléknévi jellegű első névrész	50
1.3. Az előtag személynév	51
1.4. Az előtag helynévi származék	53
2. A helynévi utótagú kétrészes nevek	54
2.1. Az utótag egyrészes helynév	54
2.2. Az utótag egyrészes képzett helynév	56
2.3. Az utótag kétrészes helynév	56
Összegzés	57
Felhasznált irodalom	58
Melléklet	

Előszó

Munkám a korai ómagyar kor névanyagának kétrészes helyneveire fókuszál. Célul tűztem ki az összetétellel alakult helynevek teljes körű vizsgálatát, több szempontból történő bemutatását

Dolgozatom alapját a Korai magyar helynévszótár adja, mely Abaújtól Csongrád vármegyéig mutatja be a neveket, azaz 15 vármegye névanyagát tartalmazza. Egy-egy megye teljes névanyagának (TÓTH V. 2001a) vagy településneveinek (PÓCZOS 2001, RÁCZ A. 2005) monografikus feldolgozását már többen is elvégezték, de a helynevek ilyen jellegű bemutatására még nem került sor. Mivel Abaúj és Bars, Borsod és Bodrog, valamint Bihar vármegyék neveinek nyelvészeti és névrendszertani vizsgálata megtörtént, ezért igyekszem példáimat főként a többi vármegye neveiből válogatni. A bemutatott névtípusok kapcsán törekszem ugyanakkor a legtipikusabb példák kiragadására, így természetesen elkerülhetetlen, hogy ne érintsek számos, az említett munkákból már ismert és feldolgozott helynevet is.

Az összetétellel alakult helynevek vizsgálatához első lépésként az összetett helynév fogalmának tisztázása szükséges. A rövid tudománytörténeti áttekintést azért tartom fontosnak e téma kapcsán, mert a kutatók hosszú időn keresztül terminológiai zűrzavarral szembesültek.

Ezt követi a kétrészes helynevek névrendszertani vizsgálata, melyhez az elméleti keretet a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott többszintű tipológia (1993) biztosította. Munkám jelentősebb részét a nevek keletkezéstörténeti, kisebb részét a szerkezeti elemzése teszi ki. A helynevekkel foglalkozó kutatók többnyire egy fejezetben tárgyalják a nevek funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai analizését, azon megfontolás alapján, hogy elkerüljék az ismétlődő megállapításokat. Ez érthető, hiszen a funkcionális-szemantikai elemzés során számos lexikális-morfológiai kérdés is felvetődhet, a lexikális-morfológiai szerkezetet pedig csak úgy érdemes bemutatni, hogy hozzárendelünk bizonyos funkciókat.

Én mégis úgy döntöttem, külön fejezetet szentelek a szerkezeti elemzés e két szintjének, főképpen azért, mert a lexikális-morfológiai vizsgálat során képet kaphatunk a minket most különösképpen érdeklő különféle szerkezeti modellek

produktivitásáról, ami könnyen elsikkadhat, ha ezeket a névstruktúrákat a nevekben kifejeződő funkciók számbavétele közben mutatjuk be.

Dolgozatom mellékleteként közlöm a Korai magyar helynévszótár névanyagából kialakított adatbázist.

Bizonyos helynevek esetében az elemzés többféleképpen is elképzelhető, ezért adatbázisomban az ilyen nevek elemzését több sorban végeztem el.

Az összetétellel alakult helynév fogalmáról

Mit nevezhetünk összetett helynévnek? Erre a látszólag egyszerű kérdésre azért célszerű nagyobb figyelmet fordítani, mert a helynevek egyszerű vagy összetett kategóriába sorolása évtizedeken keresztül félreértésekre adott okot. Vegyük sorra elsőként ezért azt, hogyan vélekedtek a kutatók az összetett helynév fogalmáról és kialakulásának okairól!

1. INCZEFI GÉZA (1970) meghatározásának alapja nem a köznévi, hanem a földrajzi név, mert az összetétel mást jelent mindkét fogalom esetében. Elhatárol egyszerű földrajzi nevet, ami állhat ugyan kettő vagy több köznévi tagból, mégis egyszerű, mert a név egyik eleme nem funkcionál maga is már létező névként (eszerint a *Rókalyukashát* egyszerű). Az összetett földrajzi név az egyszerű földrajzi néven kívül még egy köznévi tagot tartalmaz (eszerint a *Lúcs hát* összetett). Összetett név csak mesterséges alkotásként névösszevonás útján keletkezhet, például községegyesítéskor. Így jött létre az *Ásványráró* (*Ásvány* + *Ráró*) és *Baktalórántháza* (*Lórántháza* + *Nyírbakta*) településnév. INCZEFI azt állítja, hogy amely név nem névdifferenciálással keletkezett, az nem tekinthető összetettnek. Vannak jelzős nevek, melyek nem tekinthetők összetettnek, mert nincs megkülönböztető szerepük, csupán valamely tulajdonság, jellemző vonás kiemelésére szolgálnak (*Feketehalom*, *Vágóthalom*). Azok a többtagú nevek, melyek állandó tagja nem mutatható ki önálló földrajzi névként, átmenetet képeznek egyszerű és összetett név között (pl. *Horró hát*, *Horróér*, mert *Horró* nevű hely nem létezik). Többszörösen összetett földrajzi nevek esetében az összetett név újabb köznévi taggal bővül (pl.: *Nagyporondszakadék*,

Nagyszardicsihegy). Az új tag szerepe ilyen esetekben az, hogy a név érvényességét még kisebb területre korlátozza.

A köznévi és a személynévi eredetű földrajzi neveket INCZEFI külön csoportban mutatja be, mert a neveket alkotó elemek viszonya közt eltérést észlel. Az előbbi elemei közt változatos a viszony, míg az utóbbi elemei közt leginkább birtokviszony figyelhető meg (INCZEFI 1970: 22–41).

Számomra nem tűnik egyértelműnek, miért kerül a *Disznóér* a többtagú egyszerű helynév típusába; és miért kerül a *Disznóérhát* a többszörösen összetett helynévéhez. Miért összetett név a *Kisdarabhát* és miért többszörösen összetett a *Nagydarabhát*? A *Disznóérhát* a következő formában bontható fel: egyszerű földrajzi név, mely önmagában is névként funkcionál (*disznóér*) + földrajzi köznévi (*hát*). INCZEFI megállapításai szerint pedig – mint láthattuk – az összetett név szerkezete egyszerű földrajzi névből és köznévből áll, a többszörösen összetett név szerkezete pedig elképzelései szerint egyszerű földrajzi név + köznévi + köznévi formában adható meg. Ennek alapján a *Disznóérhát* viszont nyilvánvalóan nem tekinthető többszörösen összetett helynévnek.

INCZEFI rendszerében a *Kisdarabhát* összetett név, melynek minőségjelzős előtagja tulajdonságot jelöl, a *Nagydarabhát* többszörösen összetett név, mely előtaggal bővül. A kettő között nem látszik szerkezeti szempontból semmiféle eltérés, mégsem ugyanabba a kategóriába sorolódnak be.

HOFFMANN ISTVÁN szerint INCZEFI érdeme, hogy új fogalmakat vezet be (pl. mikrotoponímia), melyek segítségével addig nem elemzett jelenségek vizsgálata válik lehetségessé; melyekkel a helynevek nyelvi specifikumai leginkább megragadhatók. Mindezek ellenére felhívja a figyelmet súlyos ellentmondásaira is, mondván, hogy „a szerkezeti típusként definiált egytagú és többtagú (egyszerű), összetett és többszörösen összetett helyneveket személynévi és köznévi eredetű csoportok alá sorolja” (HOFFMANN 2003: 91–92).

BALOGH LÁSZLÓ (1970) a földrajzi neveket eredet szerint és alaki szempontból csoportosítja, s az előbbire erős befolyást gyakorol a név által jelölt tárgy osztott vagy osztatlan volta. Ha a földrajzi tárgy osztatlan egység, a lokalizálásra használt név viszonylag egyszerű; ha differenciáltságot mutat, a név is komplikáltabb lesz (pl. *Natyszeg* – *Natyszegesi füzes*, *Báróutag* – *Báróutagosi*

tanya). Ezt a sajátságot használja fel a csoportosításhoz, mivel a megosztatlanságot időben mindig később követi a megosztottság. Azok, melyek megosztatlan földrajzi tárgyat jelölnek, elsődleges földrajzi nevek (pl. *Borsos, Kisörvény, Bogdányfertő*), s azokat, melyek differenciált földrajzi tárgyak lokalizálására szolgálnak, másodlagos földrajzi neveknek mondja (pl. *Szigeddomb* 'Szigetdomb', *Natyszegesi füzes, Nyárosi kut*). További differenciálódás útján harmadlagos földrajzi nevek jönnek létre (pl. *Bárótagosi tanyaudvár*).

Aszerint, hogy a földrajzi nevek egy vagy több köznévi szónak megfelelő tagból állnak, elkülönít egyelemű és többelemű neveket. Az elsődleges egyelemű földrajzi neveket közszói jelentésük alapján típusokba sorolja. Az első típusba azok a nevek tartoznak, melyek jelentés nélküliek, a megjelölt helyről semmit nem mondanak, a lokalizálásra viszont a leginkább alkalmasak (pl. *Bigecs, Tenyhe*). Vannak köznévi jelentéstartalommal bíró nevek (pl. *Fácános, Hegyess*), melyek a lokalizált terület jellemző vonására utalnak (területre legjellemzőbb állat, a terület alakja). A harmadik csoportba a közszói jelentéssel bíró egyelemű földrajzi nevek tartoznak (pl. *Kertészet, Rét*), amelyek kifejezésre juttatják ugyan a földrajzi tárgy milyenségét, de lokalizálásra nem alkalmasak.

A többelemű elsődleges földrajzi nevek végéről leválasztható egy köznévi elem (pl. *-tag, -földe, -laka, -háza*).

BALOGH a névelemeket két típusba sorolja: bázisnév és lokalizátor. A bázisnév szemantikai kategória, a földrajzi nevek tartalomhordozójának tekinti (az előbb említett példák köznévi elemei). A lokalizátor egyediesíti a bázisnév által kifejezésre juttatott fogalmat, a földrajzi név szerephordozója (pl. *Báró-, Pogányok-, Terem-*).

Ebben a felfogásban a másodlagos földrajzi nevek az összetett nevek, ami akkor keletkezik, ha az elsődleges név differenciálódik; de ez mást jelent BALOGH elképzelései szerint, mint INCZEFINÉL. Arról van ugyanis szó, hogy az újonnan jelentkező másodlagos értékű bázisnév egészül ki lokalizátorként a főegység elsődleges nevével: pl. *Gróftagosi tanya, Karasznavi fahíd*.

INCZEFI többszörösen összetett földrajzi név terminusa elvileg azonosítható lenne a harmadlagos földrajzi nevekkel, de ellentmondásossága miatt itt is helyesbítésre szorul. Ez esetben nem egy meglévő földrajzi név bővül ki újabb

taggal, hanem egy újonnan jelentkező harmadlagos értékű bázisnév lokalizálódik a főegység már meglévő földrajzi nevével. (BALOGH 1970: 95–124). Tulajdonképpen azonban mégis csak arról van szó, mint INCZEFINél, mivel az számít összetett helynévnek, ami tartalmaz egy földrajzi nevet és egy köznévi tagot. A két szerző csupán a keletkezésük módjában lát különbséget.

BALOGH LÁSZLÓ fent említett írása nagyon sok sajátos állítást tartalmaz. Nemcsak a bázis- és lokalizátornév kategóriái, az elsődleges, másodlagos és harmadlagos keletkezésű földrajzi nevek fogalma teszik támadhatóvá munkáját; hanem az is, hogy a történeti helynévtípusok közül „néhány nem engedelmeskedik spekulatív rendszerének” (MEZŐ 1981: 96). Így történhetett meg BALOGH részéről a pusztai személy-, törzs-, nép-, foglalkozás- és szentnévi helynevek egykori létezésének kétségbe vonása (lásd erről bővebben MEZŐ 1981: 85–99).

KÁZMÉR MIKLÓS (1957) három fő kategóriát különböztet meg, s ezen belül választja szét a típusokat. Az alapelemek azok a földrajzi nevek, amelyeket a közösség elsődlegesen használ fel, amelyek önmagukban, más determináns nélkül is alkalmasak földrajzi névi funkció betöltésére (pl. *Folyó, Legelő, Zsidókalap*). A megkülönböztető elemek azok a névalkotó eszközök melyeket az elnevező közösség a meglévő földrajzi név és a jelölt tájrész differenciálására (pl. *Körper: Kiskörper, Alsókörper*) vagy a meglévő földrajzi köznevekkkel társítva új névadásra használ fel (pl. *Bírósziget, Papföld*). A meghatározás arra is utal, hogy a megkülönböztetés nem mindig utólag történik, a differenciáló elem sok esetben együtt születik az alapelemmel, már az alkotás pillanatában szerves része a névnek.

KÁZMÉR megállapítása szerint az alapelem és a megkülönböztető elem nem azonos a nyelvtani összetétel alaptagjával és determinánsával, bár a nevek jelentős részében fedik egymást. A földrajzi nevek elemeit a névadásban betöltött funkciója alapján sorolja egyik vagy másik kategóriába. Egy összetétel maga is lehet alapelem: pl. *Zsidókalap*. Viszont az összetétel nyelvtani alaptagja is lehet differenciáló elem: pl. *Kertalja, Körtélyeseleje*.

A kettős funkciójú elemek átmeneti kategóriát képeznek. Az *-s* képzős alakulatok, akár alapelemként, akár megkülönböztető elemként jelentkeznek, számos jelentésárnyalatban funkcionálhatnak (pl. *Szedreskert, Kölesföld, Hegyesgyűr*). Jellemző kettős funkció: önmagukban is felhasználhatók egy-egy tájrész jelölésére,

tehát alapelemek, s mint ilyenek differenciálódhatnak is (*Bodzás, Kisbodzás*), viszont alapelemekhez járulva differenciálásra is alkalmasak (*Kendereskert, Szilasdomb*), tehát megkülönböztető elemek is lehetnek (KÁZMÉR 1957: 45–70).

Az elemeket külön-külön rendszerezi KÁZMÉR a fenti munkájában. A probléma az, hogy keverednek a szempontok, a rendszer nem homogén, és egy név több helyre is besorolható.

A birtoklástörténeti megkülönböztető elemeket további alkategóriákra bontja: közösség, intézmény megjelölése a birtokost kifejező elemben (*Falurét*); a birtokos vagy birtokosok társadalmi osztályára, birtokrendezésre utaló elemek (*Zsellérszántók, Lakórét*); a birtok megjelölésében gyakran használják az ott élők foglalkozásnevét (*Csőszrét, Bírósziget*). A személynévből alakult megkülönböztető elemek közé a következő helyneveket sorolja: *Domokostelke, Gyulamajor, Kovácsköz*. Ezeknek a neveknek nem csak itt lehet a helyük, mert minden bizonnyal arról van szó, hogy a helyet a tulajdonosáról, birtokosáról nevezték el (egy bizonyos *Domokos, Gyula* és *Kovács* nevű személyről).

A három fő kategória kevert szempontokat mutat. Az *Almásút, Árpáskert* nevek előtagja (*almás, árpás*) a kettős funkciójú elemek közé tartozik; a *Kenderföld, Nádrét* előtagja pedig a növénynévből alakult megkülönböztető elemek közé. Egyfelől, ha szemantikai szempontok alapján vizsgáljuk ezeket a neveket, mindegyik ugyanabba a kategóriába sorolható; az -s képző csupán morfológiai sajátosság az *Almásút* és *Árpáskert* nevekben. Másfelől a *Kender* megkülönböztető elem ugyanúgy elképzelhető alapelemként, mint az *Almás*, vagyis ebben a tekintetben kettős funkciója van.

Az előbb bemutatott munkákban az a közös, hogy megpróbálják az összetett helynév fogalmát értelmezni, de mindegyikben találhatunk definícióbeli problémákat, feloldhatatlan ellentmondásokat.

2. A következőkben tekintsük át az összetett helynevek egy-egy típusát, esetét bemutató, illetve az összetett helynevek csoportosítási lehetőségeit említő munkákat!

BÁRCZI GÉZA szókincstörténeti vizsgálódásai során megállapítja, hogy a 13. században a pusztai személynévből keletkezett falunevek kezdenek visszahúzódni és helyettük más típus terjed: az összetett földrajzi név, melynek első tagja személynév

(méltóságnév, népnév), második tagja pedig települést, természeti tárgyat jelölő közszó. A két szó között ritkábban jelöletlen, többnyire jelölt birtokviszony van. Az összetétel második tagja lakott hely esetében leggyakrabban a *-laka*, *-háza*, *-telke*, *-falva* lexéma (BÁRCZI 1958: 142–162). E leírás szerint az összetett helynév tartalmaz tehát egy előtagot és egy földrajzi köznévi utótagot.

BENKŐ LORÁND alaki rendszerezés alapján a neveket két csoportra osztja: pusztai tóalakú nevek és toldalékos nevek. A pusztai tóalakú nevek állhatnak egy szóból (*Csere*, *Hosszú*), és alkotják szóösszetételeket. Az utóbbiak általában egyszeres összetételek, vagyis elő- és utótagból állnak (*Horgaskút*), de nagy számban találunk köztük többszörös összetételeket (*Kendertóhát*). A földrajzi összetételek között csak alárendelő összetételek jelentkezhettek. A jelzős összetételek lehetnek minősítő, számnévi és birtokos jelzősek (*Kerekerdő*, *Negyvenölös*, *Urakerdeje*).

A határozós összetételt két csoportra osztja: az egyik kategória határozóragos köznév + melléknévi igenév szerkezetű nevekből áll (pl. *Berekremenő*), a másik pedig határozószó + melléknévi igenév szerkezetű nevekből (pl. *Alájáró*).

Mind az egy szóból álló, mind az összetett nevek nemcsak pusztai tóalakban, hanem jelekkel, ragokkal és névutókkal is előfordulhatnak (*Udvarikicsi*, *Kölesasszon*, *Erdőalattiút*). (BENKŐ 1947–49: 144–160).

ZELLIGER ERZSÉBET (1991) megállapítja, hogy az ómagyar kor földrajzi nevei grammatikai felépítésüket tekintve ugyanolyan szerkezetűek, mint a közsavak és a személynevek. Az egyes összetételi típusok között azonban aránybeli eltérések mutatkoznak.

Az egyszeresen összetett földrajzi nevek között megkülönböztet mellérendelő (pl. *Fábiánsebestyén*) és alárendelő szerkezetű neveket. Az alárendelő szerkezetű összetett földrajzi neveket csoportosítja a tagok közötti grammatikai viszony alapján (alanyos, tárgyas, határozós szerkezetű nevek). A minőség- és birtokos jelzős szerkezetűek száma és aránya meghaladja a más módon keletkezettek számát. Ezeket további alcsoportokra bontja, helyfajta szerint csoportosítja. A minőségjelzős szerkezetű nevek kategóriái a következők: helységnevek (*Magyarfalva*, *Nádudvar*), domborzati nevek (*Agyagos-bérc*), vízrajzi nevek (*Hideg-kút*), várnevek (*Marosvár*, *Kolozsvár*) stb. A birtokos jelzős szerkezetű nevek néhány kategóriája: helységnevek

(*Igrictelek, Simonlaka*), domborzati nevek (*Szeghalom*), tájnevek (*Rábaköz*), várnevek (*Dobokavárfalva*).

A többszörösen összetett szavak a földrajzi nevekben lényegesen nagyobb számban fordulnak elő, mint a szókészlet más rétegeiben. Ezek alkotják a több lexémából álló összetett földrajzi nevek csoportját (*Kőrévmonostora, Kétvölgyköz*). A nevek nagy részében az elemek olyan szoros kapcsolatban vannak egymással, hogy szinte az egyszerű szó képzetét keltik. ZELLIGER ide sorolja a szentek neveit vagy az *egyház* szót magukba foglaló neveket (pl. *Szentmáriasziget*). Megjegyzi, hogy a tulajdonnevek egy része szóösszetétellel keletkezett (pl. *Berekaszó*), másik része összetett közszóként vált tulajdonnévvé (pl. *Szekszárd*). (A szerző nem magyarázza meg, mitől is lenne összetett közszó a *Szekszárd* alapszava.) Természetesen csak az első típusba tartozó névstruktúrák keletkeztek összetétellel (ZELLIGER 1991: 15–31).

Csakúgy, mint INCZEFINÉL, ebben a munkában is észrevehetünk a csoportokba sorolás kapcsán felmerülő problémákat. A *Dobokavárfalva* várnév (?) kettőnél több szóelemet tartalmaz, mégis az egyszerűen összetett földrajzi nevek közt van számon tartva, holott a definíció alapján a többszörösen összetettek közé kellene sorolni.

J. SOLTÉSZ KATALIN (1979) szerint a tulajdonnevek jelentős része nem egy szó, hanem több szóból álló szószerkezet, amely a maga egészében tölti be a tulajdonnév – azaz egyfajta főnév – funkcióját. Ezeket nevezi többelemű tulajdonneveknek, melyek egységként funkcionáló szerkezetek. A nyelvfejlődés természetes velejárója, hogy ezek szóösszetételekké válnak (*Sebes-Körös, Hősök tere*).

A többelemű tulajdonneveket különböző típusokba rendezi. A jelzős és értelmezős szerkezetek típusát további alosztályokra bontja: meghatározó jelzős, illetve értelmezős szerkezetek (*Sebes-Körös, Kaszpi-tenger*), birtokos szerkezetek (*Hősök tere*). Újabb típust képvisel a mellérendelő szerkezetek (*Borsod-Abauj-Zemplén*). Minden szerkezeti típusnak megfelel egy-egy összetétel is (*Újpest, Pusztaszabolcs, Margitsziget, Nyíregyháza, Annamária*). A szerző a többelemű tulajdonnév fogalmát mégis elválasztja a vele szerkezetileg azonos jellegű összetett tulajdonnévtől, mert az előbbi élesebben veti fel a tulajdonnév funkciójának kérdését:

azt tudniillik, hogy milyen különálló nyelvi elemek milyen szintaktikai viszonyban léphetnek fel annak a nyelvi egységnek szerepében, amelyet tulajdonnévnek nevezünk (J. SOLTÉSZ 1979: 10–19).

LŐRINCZE LAJOS Földrajzineveink élete c. munkájában természeti-, műveltségi- és eseménynevekről beszél, s mindhárom kategórián belül megkülönböztet alaprteget, mely elsődleges alakulás eredménye, földrajzi névanyagunk legrégebb rétege (pl. *bérc, halom, folyó* > *Bérc, Halom, Folyó*). Több hasonló felszíni forma esetében a hely általános megnevezése csak egy esetben válik földrajzi névvé, a többi megkülönböztető jelzöt kap. A megkülönböztetés alapja lehet a tájrész nagysága, helyzete, minősége stb. A táj egyes részei nemcsak egymáshoz viszonyítva, hanem önmagukban is differenciálódnak, melynek következtében másodlagos átalakuláson mennek keresztül a nevek (*Koporsókő, Szélesberek, Farkasmező, Vágotterdő*) (LŐRINCZE 1967: 3–27).

KISS LAJOS munkájában jelentéstani szempontból és szerkezeti felépítésüket tekintve vizsgálja a helyneveket, utóbbira azonban kevesebb hangsúlyt fektetve. Korai magyar helységnevtípusokat állapít meg, közülük főként a személy-, törzs-, népnévből (stb.) alakult helyneveket sorolva. Ezek önmagukban vagy toldalékelemmel kiegészülve válhatnak helynévvé. Kiegészülhetnek képzőkkel és elő- vagy utótaggal is (pl. *Szederjes, Magyarfalu, Orosháza*) (KISS L. 1997: 177–185). Értelmezésem szerint KISS LAJOS azokat a helyneveket tekinti összetettnek, amelyekben megkülönböztethető elő- és utótag, vagyis alaki, strukturális szempontból közelíti meg a kérdést.

3. Végezetül azokról a kutatókról szólok, akik a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott többszintű helynévelemzési tipológiát (1993) alkalmazzák helynévelemzésük során, s az összetett helynév fogalma – az alapul szolgáló modell szemléletéhez igazodva – strukturális alapokon állva kerül munkáikban elő. Ez a megközelítés alapjaiban változtatta meg a helynevek elemzésének korábbi gyakorlatát, melynek legnagyobb problémája a különböző szempontok keveredése volt.

A többszintű tipológia kiindulópontja a meglévő helynevek modellje, ami meghatározza a keletkező neveket és azok típusait, lehetőséget ad a leíró és történeti

megközelítés elkülönítésére. A nevek szerkezetét a leíró elemzés mutatja be, s ebben központi fogalomként szerepel a névrész. „Névrésznek nevezem a névnek azt a szegmentumát, amely a denotátumról valamely információt közöl. A szerkezeti analízis során a névrész kétféleképpen vizsgálható: funkcionális-szemantikai, illetőleg lexikális-morfológiai szempontból” (HOFFMANN 1993: 30). Mivel a névadási aktus mindig motivált, szemantikailag tudatos, a funkcionális-szemantikai elemzés alapja nem nyelvi kategória, hanem az emberi gondolkodás ismeretelméleti kategóriái, melyekben a denotátumokra jellemző sajátosságok fejeződnek ki. A lexikális-morfológiai elemzés azt vizsgálja, milyen nyelvi kifejezőeszközök vesznek részt a helynév, illetve a névrészek felépítésében. „A névrészek névelemekből állhatnak: ezek közé a névbe tartozó lexémákat és a névalkotásban szerepet játszó toldalékmorfémákat sorolom. A névelemek a névrészek belső felépítésében és egymáshoz való viszonyuk kifejezésében játszanak szerepet. Bemutatásuk a névelemzés lexikális-morfológiai szintjén történhet meg” (HOFFMANN 1993: 44).

A történeti elemzés a keletkezéstörténetet vizsgálja, vagyis azt, milyen nyelvi szabályok szerint jönnek létre az új helynevek, milyen tendenciák érvényesülnek a nyelvi elemek nevekbe való beépülésében.

Új terminusnak számít e névelemzési modellben továbbá az egyrészes és kétrészes név fogalma is, szemben a korábban bemutatott terminológiai zűrzavarral (egytagú és többtagú, összetett és többszörösen összetett helynevek). HOFFMANN ISTVÁN azt a kérdést is felteszi monográfiájában, hogy vajon viszonyulhatunk-e úgy az összetett helynevekhez, mint az összetett közszavakhoz.

A közsői összetételekben mindig két szó összeillesztése történik meg, ahol az összetételi tagok önmagukban is lehetnek összetettek. Az összetételek sajátossága, hogy a szerkezetek alaptagja az utótag, mely meghatározza azt a szemantikai mezőt, aminek az összetétel által jelölt dolog az eleme. Jellemző még a bipolaritás elve, a hierarchikus szerkezet, és könnyen megállapítható az összetevők szerkezete. Mindez az összetett helynevekről is megállapítható (pl. *Akácfa/utca*, *Alsó/kenderszeridülő*).

Az összetett helynevek szemantikai szerkezete a szerkezeti összetevők szemantikai viszonyai alapján állapítható meg. A jelentésszerkezet leírható lexikális szinten, vagyis az általános szójelentés alkalmazásával. Lássunk erre egy példát! *Vörösnádhát*: egyfajta nád + kiemelkedés (általános jelentéskategóriába foglalva

növénynév + földrajzi köznév). Leírható továbbá a szemantikai szerkezet a névrészek funkciója, az aktuális jelentés szintjén is: *Vörösnádhát*: kiemelkedés, ahol nád nő (névrészfunkcióját tekintve S+F szerkeztű).

Azt tehát, hogy egy helynév összetett vagy sem, a jelentése határozza meg. Ezt a következő két példa szemlélteti: A *Borzháton* jártam (S+F szerkeztű) illetve *Borzháton* jártam (M szerkeztű). Az első esetben valamilyen kiemelkedésről van szó, ahol feltehetően valamikor borzok éltek vagy élnek; tehát összetett (kétrészes) helynévvel van dolgunk. A második esetben arról a településről van szó, aminek történetesen *Borzhát* a neve; vagyis ez egyszerű (egyrészes) név (HOFFMANN 2000: 110–119).

TÓTH VALÉRIA munkájában (2001a) – HOFFMANN ISTVÁN nyomán – a megnevezési modell két összetevőjének az alapmodellt és a szóalkotási modellt tekinti. Az alapmodellek nem nyelvspecifikus kategóriák. A létrejövő helynevet mindig befolyásolja a valóság, vagyis a denotátum sajátosságai, így a név szemantikai tartalma megfelel az objektív valóságnak. A szóalkotási modellek tisztán nyelvi jellemzői a helynévrendszernek. A helynévalkotásban felhasználható nyelvi eszközök tartoznak ide.

Összetett helyneveknek azok a névstruktúrák minősíthetők, amelyek két funkcionális szerepű névrészt tartalmaznak, azaz amelyek denotátumukról két információt közölnek: pl. *Kökényes-hegy*, *Hideg-patak*. Az első név szemantikai tartalma a következő formában adható meg: 'olyan hegy (1), ahol kökénybokrok nőnek (2)'; a második név pedig azt a két információt közvetíti az adott helyről, hogy ez 'egy patak (1), amelynek hideg a vize (2)'. Ha közelebbről megvizsgáljuk az *Agyagásó* nevet, azt tapasztaljuk, hogy a közszavak szintjén összetett szó, de névelőfordulásként egyrészes, csak egyetlen információt közöl a denotátumáról, mégpedig azt, hogy ez egy 'agyagvételi hely', tehát egyszerű név.

Ha egy helynév egyetlen névrészből áll (hiába tartalmaz két lexémát), névszerkezeti szempontból egyrészes névnek minősül; s a név legfeljebb kétrészes lehet, akkor is, ha három lexémából épül fel. A többszintű szerkezeti elemzés alapfogalma: a névrész és a névelem. Előbbi a szemantikai jegy kifejezésére szolgál, utóbbi a lexikális vizsgálatnál fontos. Nem kötődik minden lexémához névrész. Nézzünk rá példát! A *Nagy-gyűr* hegynév olyan kiemelkedésre utal (1), melynek

szembetűnő a mérete (2), a *Nagy-gyűr völgye* pedig azt fejezi ki, hogy 'az a völgy (1), amely a *Nagy-gyűr* nevű hellyel van kapcsolatban (2)'. A névrészek mellett névelemeket is el kell különítenünk. A *Nagy-gyűr* hegynév tehát két névrészből és két névelemből áll (*nagy+gyűr*), míg a *Nagy-gyűr völgye* helynév két névrészt és négy névelemet tartalmaz (*nagy+gyűr/völgy-e*) (TÓTH V. 2001a: 123–165).

BÍRÓ FERENC és KALCSÓ GYULA Köröstarcsa helyneveinek rendszerezését ugyancsak a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott névelemzési modell segítségével végzi el. Munkájukban elkülönítik a helynévrészek funkciója-jelentése szerinti, lexikális-morfológiai felépítése szerinti és a helynevek keletkezési módjai szerinti típusokat. Összetett helynévnek minősítik a kétrészes neveket. Ezek „túlsúlyba jutását feltehetőleg éppen az elnevezendő objektumtípusok, -altípusok, -egyedek folyamatos szaporodása, differenciálódása, valamint az egyértelmű egyedítés-megkülönböztetés igénye és szándéka kényszerítette ki” (BÍRÓ-KALCSÓ 2004: 103).

Láthatjuk tehát, hogy a kérdés helyes megválaszolásához más szempontból kell közelítenünk. Először a név jelentésével kell tisztában lennünk, a szemantikai szerkezet ismeretében mondhatjuk egy névre, hogy egyszerű vagy összetett. A korábbi helynévtipológiákban keveredtek a funkcionális-szemantikai, lexikális-morfológiai és keletkezéstörténeti kategóriák, a nevekben szereplő elemek jelentése és az alaki szempontok összemosódtak, s tulajdonképpen az alaki szempont (a névben jelentkező lexikális egységek száma) volt a meghatározó abban, hogy egyszerűnek vagy összetettnek minősítették a helyneveket.

Az összetétellel alakult helynevek névrendszertani vizsgálata

A Korai magyar helynévszótár (a továbbiakban KMHSZ.) teljes adatállományából kiválogattam mindazokat a helyneveket, amelyek összetétellel alakultak. A helynevek vizsgálatának alapját a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott névelemzési modell (1993) adta, mely lehetővé teszi a nevek szerkezeti és keletkezéstörténeti elemzését. A helynévszótárból kigyűjtött 1370 helynevet

keletkezéstörténeti, funkcionális-szemantikai, valamint lexikális-morfológiai szempontból vizsgáltam meg.

Elsőként összetételi típusok szerint tekintem át a kigyűjtött helynévanyagot, ezáltal ugyanis a névállomány még inkább differenciálhatóvá válik, és e vizsgálat segítségével általános képet kaphatunk a korai ómagyar kor helynévalkotási tendenciáiról is. Azért találom célszerűnek ezt a sorrendet, mert a történeti elemzés segít megérteni a helynevek differenciáló jelzővel való ellátásának okát és körülményeit.

A dolgozatomban szereplő minden névadat a KMHSZ. adatállományából származik, ezért a példaként említett helynevek esetében eltekintek a hivatkozástól. Mivel azonban történeti helynevekről van szó, az adott helynév címszavasított alakja mellett zárójelben szükségesnek tartom a betűhív formát és az adat első lejegyzésének évszámát is megadni.

I. A helynevek keletkezéstörténeti vizsgálata

Keletkezéstörténetét tekintve az összetett helynevek többségében szintagmatikus szerkesztéssel alkotott nevek, vagy szerkezeti változással, kiegészüléssel alakultak. A szintagmatikus szerkesztés következtében mindig kétrészes helynevek jönnek létre, vagyis –mint korábban láthattuk –, két funkcionális névrészt tartalmaznak, denotátumukról két információt közölnek (TÓTH V. 2001a: 127). A kiegészüléssel létrejött nevek abban különböznek az előbbtől, hogy a már létező helynév utólag kap egy köznévi tagot: azaz valójában nem a névkeletkezés, hanem a névváltozás problematikájába tartoznak bele az ilyen módon alakult nevek.

1. Szintagmatikus szerkesztéssel alakult nevek

A szintagmatikus szerkezetként létrejött nevekben a névrészek közötti kapcsolat összetételi típusát tekintve lehet jelzős és határozós alárendelő, valamint mellérendelő szerkezet.

1.1. Jelzős szerkezetű nevek

A jelző az alaptagban megjelölt fogalom minőségét, mennyiségét, birtokosát fejezi ki (MMNy. 336). A jelző morfológiai sajátosságát tekintve nem mutat túl nagy változatosságot, funkcionális tekintetben annál inkább. Sokféle szemantikai tartalom kifejezésére alkalmas, amit a nevet alkotó közösség ki- és felhasznált.

1.1.1. Minőségjelzős szerkezetű helynevek

A MMNyR. definíciója szerint a minőségjelző pontosabbá teszi a jelzett szó jelentését a jelzett dolog külső vagy belső tulajdonságainak, tulajdonságszerű körülményeinek, állapotának, helyzetének stb. kifejezésével (MMNyR. II, 265). A minőségjelzős szerkezeteket további altípusokba sorolhatjuk. A különböző leíró nyelvtanok megegyeznek ugyan a jelző fogalmát és típusait illetően, csupán a felosztásukban tapasztalható némi eltérés. Míg a MMNy. a minőségjelző címszó alatt tárgyalja a minősítő jelzőt, s külön jelzőfajta a mennyiség jelző (MMNy. 336–343), addig a Magyar Grammatika felfogásában a minősítő jelző a jelzett szónak nemcsak a minőségi, hanem a mennyiségi tulajdonságát is jelölheti (MG. 445–449). Én a MMNy. rendszerét követem, noha nem elsősorban az említett besorolás miatt, hanem azért, mert úgy gondolom, a minőségjelző belső felosztása részletesebben kifejtett, jobban követhető.

HOFFMANN ISTVÁN nagy jelentőségű, a helynevek kutatóinak alapműként szolgáló munkájában (1993) a következőképpen fogalmaz: „a jelzőfajták elkülönítésére használt logikai fogalmi rendszer nemigen alkalmas a sajátos jelentésszerkezettel bíró helynevek jellemzésére. (...) A helynevek szerkezeti tagjainak, névrészeinek funkcionális viszonyait (a) funkcionális-szemantikai elemzés

(...) kategóriái sokrétűbben, szemléletesebben képesek jellemezni, mintha ezt pusztán a jelentéskör-szűkítés, tulajdonságkiemelés fogalmakkal kísérelnénk meg elérni” (HOFFMANN 1993: 61). Mint korábban említettem, nem véletlenül kezdtem a névrendszertani vizsgálatot a keletkezéstörténeti elemzéssel. Úgy vélem, a jelentéskör-szűkítés és a tulajdonságkiemelés fogalmak hozzájárulnak ahhoz, hogy a sajátos jelentésszerkezettel bíró helyneveket jobban megértsük. Minden összetett helynév rendelkezik egy differenciáló jelzővel. Ez a jelző, mint első névrész kifejezheti a hely valamely tulajdonságát vagy más helyhez való viszonyát. Azon túl, hogy valamilyen sajátosság, ismertetőjegy, más helyhez való viszony jelenik meg az első névrészben, azt is megtudjuk, miért; mi ennek a jelzőnek a funkciója: kiemelés, megkülönböztetés vagy kijelölés.

A minőségjelzős szerkezetű nevek egyik fajtáját a *k i e m e l ő j e l z ő s* nevek alkotják. A kiemelő jelző kiemeli a jelzett szó egy tulajdonságát (MMNy. 337). Másképpen fogalmazva: az első névrész kiemeli a második névrész egy tulajdonságát, mindig azt, amely leginkább jellemző az adott helyre: pl. *Csókás-kő* (1315/339: *Chokasku*), *Köves-tó* (1193: *Quiestou*). Az előtagban kifejeződő funkcionális tartalom sokféle, megjelenik benne a hely mérete, alakja, színe, íze, szaga, hőmérséklete, hangja, állapota, anyaga, de kifejezheti a hely viszonyát valamilyen külső dologhoz, körülményhez (pl. jellemző növény- és állatvilág, az ott lakó emberek).

Szófaját tekintve a jelzői szerepű előtag legtöbbször melléknév, mely lehet képzetlen: *Fehér-tó* (1224/291/389: *Feyrtow*), *Kerek-hegy* (1338/439: *Kerekhegh*), *Magas-halom* (1256/284//572: *Mogosholom*), *Mély-tó* (1344: *Meelthow*), *Nagy-völgy* (1341: *Noghuelgh*), *Pusztamálás* (1314: *Puzta Malas*), *Száraz-patak* (1317: *Zaraz pothok*), *Szürke-fő* (+1058/300//403: *Zurkefew*), és lehet képzett: *Büdös-tó* (1342: *Bydistou*), *Füzesetek* (1311/323: *Fiuzesteluk*), *Hangyás-bükk* (1313: *hangas Byk*), *Hidas-patak* (1300>379: *Hidaspathak*), *Körtvélyes-hegy* (1332: *Korthweleshygh*), *Lyukas-halom* (1338: *Lywkashalm*), *Meggyes-kerek* (1327/589: *Medyeskerek*), *Rákos-fő* (+1058/300//403: *Rakysfew*), *Sós-patak* (1281/341: *Souspotak*). A jelző szerepét csak néhány esetben tölti be melléknévi igenév, gyakrabban folyamatos: *Aszú-patak* (1270/272: *Azevpotok*), *Járó-fok* (1349: *Jaroufuk*), *Nyúzó-völgy* (1342: *Nuzowelg*), *Zúgó-fok* (1296/346/408: *Zugousuk*); ritkábban befejezett melléknévi

igenév: *Hasadt-kő* (1331: *Hasathkeu*), *Holt-tó* ([+1077–95]: *Holtov*). (Az egész helynévkorpuszban csupán ez a két befejezett melléknévi igenév szerepel, természetesen több utótaghoz kapcsolódva, s mindkettő a hely állapotára vonatkozik.) A melléknév mellett szintén nagy számban fordul elő főnév az előtagban, ami legtöbbször növény- vagy állatnév: *Fővény-tó* (1347: *Feuento*), *Nyár-ér* (+1214/334: *Narher*), *Som-kerek* (1236: *Sumkerek*), *Szőlő-halom* (+1214/334: *Sceleu Holmy*), *Tölgy-erdő* (+1228/383/407: *Tulherdew*), *Csuka-fő* ([+1235]/350/404: *Chukafew*), *Farkas-kő* (1248/326: *Forkosku*), *Jürke-körtvélye* (1295/403: *Yurkekurtuveli*), *Sólyom-kő* (1253: *Soulumku*).

Tulajdonnévi, vagyis helynévi utótag nem vesz részt kiemelő jelzős szerkezetek kialakításában, első névrészként azonban szerepelhet helynév. Ebben az esetben a hely valamely más helyhez való viszonya fejeződik ki a névben. A *Körösszeg* ([1289]: *Keressceg*) nevű település a Körös folyóvíz, a *Duna-hegy* (1338/439: *Dunahegy*) kiemelkedés pedig a Duna folyóvíz mellett található. A *Csömek út* (1327/589: *Cheomekut*), *Doboka-kőbánya nagyút* (+1015/+158//403/PR.: *Dobrochachubananogut*), *Pécsi út* ([+1235]/350/404: *Pechyuth*) nevekben irányjelölés figyelhető meg. Ezek az utak Csömekre, a dobokai kőbányához és Pécsre vezetnek. A *Fűzi-patak* (1317/409: *Fizyepatak*) azt a települést nevezi meg, ahonnan a vízfolyás érkezik.

A kiemelő jelzős előtaghoz, ahogyan azt a példák is mutatják, mindig földrajzi köznévi utótag kapcsolódik. Ezek többségében nem településeket jelölnek, hanem vizek, vízparti helyek neveit, domborzati, táj- és határneveket. Egy-egy településen több hegy, erdő, rét, állóvíz stb. található, s a névadó közösség célja, hogy ezek jól azonosíthatók, egyértelműen elkülöníthetők legyenek. A névadás motivált, mivel minden esetben a hely legjellemzőbb tulajdonságát emeli ki a névadó.

A m e g k ü l ö n b ö z t e t ő j e l z ő leszűkíti a jelentéskört (MMNy. 337). Az ide tartozó nevekben az utótag települést vagy más helyet jelöl, az előtag pedig a hely valamely tulajdonságát fejezi ki: *Egyházasharaszti* (1294: *Hegyhasas Harazthy*), *Egyházasharsány* (1332–7/PR.: *Eghasasharsan*), *Egyházasnyék* (1339/373: *Eghazasnyek*), *Egyházaspércs* (1347: *Eghazas Perch*), *Egyházassurány* (1299: *Ighazos Suran*), *Egyházasszemere* (1323: *Eghazaszemere*), *Váraskinizs* (1259:

Wareskyniz). Ezek a nevek látszólag nem sokban különböznek a *Hidas-patak*, *Malomszeg* nevektől, hiszen mindkét esetben az előtag a hely valamely tulajdonságát, az ott levő építményt jelöli meg. A megkülönböztető jelzős nevekben azonban a második névrész mindig megnevező funkcióban áll.

Az *Egyházasnyék* 'az a Nyék nevű település vagy annak egyik része, amely templommal rendelkezik', s így a név megkülönbözteti más *Nyék* nevű településtől, vagy a település más részeitől. *Nyék* Borsod vármegye középső részén fekvő település a Hejő mellett, egyes részeit *Egyházas-*, *Fel-*, *Mezőnyék* és *Kelemenésnyékje* néven is említik. (Érdekes, hogy a település mellett folyó vízzel nem alkot megkülönböztető jelzős szerkezetet a helynév, hiszen egy **Hejőnyék* nevű település éppúgy elképzelhető, mint az *Okriszentlőrinc* helynév. Ez a névalkotási mód megszokott az ómagyar korban, nem idegen a helynevek rendszerétől.) Az *Egyházasnyék* S+M struktúrájú, vagyis tartalmaz egy tulajdonnevet, míg a *Hidas-patak* szerkezete S+F ('az a patak, melyen egy híd vezet át'), utótagja földrajzi köznévként. Nincs még egy **Patak* nevű hely, amitől meg lehetne különböztetni, ezért kiemelős- és nem megkülönböztető jelzős összetétel.

A *Halászmorotva* (1321>385: *Halazmortva*), *Harsánykér* (1297/424/783: *Harsankér*) típusú helynevek szintén ebbe a csoportba tartoznak. Az előtag és az utótag is helynév, S+M struktúrával írható le. *Harsány* és *Kér* egymás mellett fekvő települések, Bács vármegye déli részén Futak környékén. *Harsánykér* neve S+M struktúrával írható le, jelentésszerkezete: 'az a Kér nevű település, amely a Harsány nevű település mellett, közelében fekszik', s ez különbözteti meg a többi *Kér* nevű településtől, ami szép számmal adathozható. *Kér* nevű település ugyanis nemcsak Bács vármegyében található, hanem – csupán a KMHSz. adatállományában tekintve – Abaúj, Arad, Bihar, Bodrog, Csanád vármegyékben is.

Ezek a nevek azonban problémákat vetnek fel. A *Halász*, *Morotva*, *Halászmorotva* nevek szintén egymás melletti településeket jelölnek, melyek Csanád vármegye délnyugati, déli csücskében a Harangod torkolatvidékénél fekszenek. A *Morotva* településnév 1092-ben egy hamis oklevélben tűnik fel először, később egy 1211-es eredeti oklevél is őrzi. Ugyanez a helyzet *Halász* névvel. Egy 1318-ban készült eredeti oklevél és egy 1247-es hamisnak vélt oklevél tartalmazza. *Halászmorotva* nevének első említése 1321. Felmerül a kérdés: a név valóban azt

fejezi ki, hogy ez ’az a Morotva nevű település, mely a Halász nevű település közelében fekszik’? Vagy arról van szó, hogy településegyesítés során a két falu nevét egymás mellé rendelve kapta a *Halászmorotva* nevet? Ha az előbbi helyzet áll fenn, akkor a *Halászmorotva*, *Harsánykér*, *Monajkedd* (1297: *Monayked*), *Szurdokbénye* (1326/375: *Zurdukbenye*), *Tőkésújfalú* (1323/324/377: *Tenkes huufalu*) nevek megkülönböztető jelzős szerkezetűnek minősülnek; ha az utóbbi, nem itt van a helyük (lásd a Mellérendelő szerkezetű nevek c. részben). A kérdést nem lehet egyértelműen eldönteni, csupán feltételezésekre hagyatkozhatunk, ám a faluegyesítés jóval ritkább folyamat a régiségben, mint a faluosztódás.

A k i j e l ö l ő j e l z ő annyira leszűkíti a jelzett szó jelentéskörét, hogy csupán egy egyedre korlátozza. A kijelölő jelző is, csakúgy mint a kiemelő, megnevezhet egy ismertetőjegyet (MMNy. 337).

Ilyen szerkesztés következtében egymással korreláló nevek jönnek létre: *Kisbagos* (1347: *Kysbogus*) – *Nagybagos* (1347: *Nogbogus*), *Kiskémed* (1283: *Cuisguemud*) – *Nagykémed* (1285: *Nogkemed*), *Kiskeszi* (1317: *Kis Kezy*) – *Nagykeszi* (1317: *Nagy Kezi*), *Kismajsa* (1338: *Kys Moysa*) – *Nagymajsa* (1338: *Noghmoyisa*). Ezekben a nevekben a *kis-* előtag megnevez ugyan egy tulajdonságot, ismertetőjegyet, a hely méretét (esetleg lakosainak számára vonatkozik), de „nem arra utal, hogy a település abszolút értelemben kicsi, hanem arra, hogy a több azonos nevet viselő település közül a kisebb.” (TÓTH V. 2001a: 168). Ezek a nevek egymáshoz viszonyítva értelmezhetők, differenciálódásukhoz a településosztódás folyamata vezetett. Víznevekben is előfordulnak kijelölő jelzős szerkezetek, melyek egymással korrelációban állnak: *Kis-Duna* (1338: *per parvum Danubium*) – *Nagy-Duna* (1338: *iuxta magnum Danubium*), *Kis-Ilosva* (1341/342//XVIII.: *Kis Ilosva*) – *Nagy-Ilosva* (1341/342//XVIII.: *Nagy Ilosva*). Természetesen nem a Duna „osztódásáról” van szó, csupán a Duna egyik ágát (ami nyilván kisebb) és főágát (ami sokkal nagyobb) jelöli meg a két névforma.

A települések egymáshoz viszonyított helyzete figyelhető meg a következő nevekben, melyek szintén névpárokat eredményeznek: *Alsóadorján* (1335: *Olsowadrian*) – *Felsőadorján* (1335: *Felseuadrian*), *Alborsod* (1332–5/PR.: *Alborsod*) – *Felborsod* (1332–5/PR.: *Felborsod*), *Algönyű* (1270/369: *Algunyo*) – *Felgönyű* (1270/369: *Felgyno*), *Alszend* (1327/400/402: *Olzend*) – *Felszend* (1332–

5/PR.: *Superiori Send*), *Alsótömpös* (1274>340: *Tembes inferior*) – *Felsőtömpös* (1274>340: *Tembes superior*), *Alzsolca* (1317, 1329, 1339: *Olsolcha*) – *Felzsolca* (1317, 1319, 1332–5/PR.: *Felsolcha*), *Albárca* (1303: *Olbarcha*) – *Felbárca* (1288/297: *Fulbarcha*) – *Középbárca* ([1291–93]: *Kuzepbarcha*).

A *kis-*, *nagy-*, *al-* ~ *alsó-*, *fel-* ~ *felső-* előtaggal álló helynevek az elődleges, egyrészes településnevekkel is alkothatnak korrelációs viszonyt: *Kisbarmó* (1327/589: *Kis Boroumo*) – *Barmó* (1273/392/477: *Bormow*), *Kisherestény* (1347: *Kysheresthen*) – *Herestény* (1287: *Herescen*), *Kissurány* (1312, 1348: *Kyssuran*) – *Surány* (1343: *Suraan*), *Nagybulcsu* (1327: *Nogbolchu*) – *Bulcsu* (1321: *Bolchouu*), *Nagyléta* (1332–7/PR.: *Nagleta*) – *Léta* (1332–7/PR.: *Leta*), *Nagyszencse* (1299: *Nog Zenche*) – *Szencse* (1156: *Scentusa*), *Alcéce* (1342: *Olcece*) – *Céce* (1220/550: *Cece*), *Alcsáj* (1338: *Alchay*) – *Csáj* (1335/339: *Chay et Chay*), *Felfancsika* (1274: *Felfonchka*) – *Fancsika* (1278: *Fonchuka*), *Felgödös* (1266/300: *Fulgudus*) – *Gödös* (1231: *Guedus*), *Felsőhutka* (1293/496: *Felsewhwthka*) – *Hutka* (1293/496: *Hwthka*), *Felsőkubin* (1325>391: *Felseukolbyn*) – *Kubin* (+1235–70>390: *Kolbin*).

Az *ó-* és *új-* jelzőkkel létrejött települések száma meglehetősen kevés, mindössze öt ilyen név szerepel a helynévkorpuszban. Az *ó-* lexéma „kimondottan az alapítás időbeli elsőbbségére utal az újabban született településsel szemben” (RÁCZ A. 1997: 140). *Ómarja* (1322: *Omaria*) és *Újmarja* (1332–7/PR.: *Vymaria*) *Marja* község osztódásával alakult. *Ócsalános* (1342: *Ochalanus*) és *Újsemjén* (1321: *Wysimean*) esetében ugyanazt a falut nevezi meg az alapalak (*Csalános*, *Semjén*), mint a jelzővel ellátott. *Újabod* (1300/XV.: *Vyobud*) nevével kapcsolatban merül fel az a lehetőség, hogy az *Abod* nevű település egy részét jelöli (RÁCZ A. 1997: 140).

Az eddig bemutatott nevek S+M struktúrájúak, a kijelölő jelzős szerkezetek utótagja azonban földrajzi köznévi is lehet, s nem feltétlenül alkotnak névpárokat: *Felfalu* (1329/520: *Felfolu*), *Fellak* ([1308 k.]: *Fellok*), *Közép-bérc* (1280: *Kuzepberch*), *Közép-patak* (1338/339: *Kuzepatak*), *Nagy-berek* (1296/324: *Nogberuc*), *Nagyfalu* (1313: *Nogfalw*), *Nagy-hegy* (1212/397/405: *Naghhegh*), *Óvár* (1255: *Ouwar*), *Újfalu* (1317: *Vyfalw*), *Újvár* (1198/226, 1199, 1201: *Viwar*). Az előtag szintén viszonyítást fejez ki, de nem egy konkrét településhez, hanem a közelben lévő faluhoz, erdőhöz, kiemelkedéshez stb. viszonyít, így kijelölő funkcióban áll.

A megkülönböztető és a kijelölő jelző egymástól való szétválasztása nem könnyű feladat. A MMNy. megfogalmazásában az előbbi leszűkíti a jelentéskört, míg az utóbbi annyira leszűkíti a jelzett szó jelentéskörét, hogy csupán egy egyedre korlátozza (ld. korábban). Mindezeket a különbségeket azonban a helynevek rendszerére nem könnyű átültetnünk.

BÖLCSKEI ANDREA ómagyar kori helynevekben előforduló névkorrelációkat vizsgáló írásában az alapnévhez kapcsolódó differenciáló jelzőket kivétel nélkül megkülönböztető jelzőnek minősíti. A korrelációk típusait egyértelműen elkülöníti, az előtagok motivációs tényezőit bemutatja, de a jelzők fajtája szerinti csoportosítás nem történik meg (BÖLCSKEI 1999: 75–81). Azt bizonyosan kijelenthetem, hogy a névkorreláció megléte megkülönböztető vagy kijelölő jelzős szerkezetű neveket eredményez, azt azonban nehéz eldönteni, mikor melyiket. Bár sokrétűbb és mélyebb kutatás szükséges ahhoz, hogy megkérdőjelezhetetlen állításokat tegyek, az eddigi vizsgálódásaim alapján azonban talán leszűrhetek néhány tanulságot.

Gyakori jelenség, hogy egy egységes falu kettébomlik, s az így keletkezett települések az alapnévi formához illesztett egyénítő jelzővel hangsúlyozzák elkülönülésüket (BÖLCSKEI 1997: 16–26). Ha az azonos alaptaggal rendelkező differenciáló jelzővel ellátott nevek lokalizálása nem mutat semmiféle különbséget, kijelölő jelzős szerkezetről beszélhetünk. Vizsgáljunk meg néhány már említett példát!

Kiskémed, *Nagykémed* és *Kémed* (1285: *Kemed*) lokalizálása a következőképpen adhatjuk meg: település Baranya vármegye északkeleti részén a Karasó közelében. Nem tudhatjuk biztosan, hogy falukettőződés vagy csupán a falu nevének kettőződése ment-e végbe. A különböző jelzőkkel ellátott azonos alapnevet viselő falvak esetében gyakran előfordul ugyanis az ómagyar korban, hogy egy egységes település részeit jelölik meg, és nem minősíthetők önálló, külön falvaknak (SZABÓ I. 1971: 119–138). Problémánk szempontjából talán el is hanyagolható e kérdés. *Kiskémed* a következő funkcionális-szemantikai tartalmat közvetíti: 'a Kémed nevű település (1), kisebb, esetleg kevesebb lélekszámú része (2)' vagy a 'a két Kémed nevet viselő település (1) közül a kisebbik (2)'. Az első esetben a bővítmény, vagyis a jelző kijelöli a település egyik részét, a második esetben pedig kijelöli a két térbelileg egymás mellett fekvő település közül az egyiket.

Ugyanez a helyzet az *Albárca ~ Felbárca ~ Középbárca ~ Bárca* (1230: *Barca*) nevekkal. Mindegyik név ugyanarra a helyre lokalizálható: település Abaúj vármegye északi részén Kassától délre. *Bárca* a 13. század végén már három faluból állt: *Al-*, *Fel-* és *Középbárca*. Vagyis az *Al-* differenciáló jelző a három egymás mellett lévő, azonos alapnevet viselő falu közül kijelöli az egyiket.

Megkülönböztető jelzős szerkezetűnek tekintem azokat a helyneveket, amelyek névpárokat alkotnak ugyan, de a korrelációban részt vevő nevek nem közvetlenül egymás mellett fekvő településeket jelölnek, hiszen csak egymástól viszonylag távolabb eső azonos alaptaggal rendelkező falvak esetében van relevanciája a megkülönböztetésnek. Vagyis a megkülönböztető jelzős szerkezetű neveket nem a településosztódás folyamata, hanem a helynévi homonímia elkerülése hívja életre.

A KMHSZ. adatállományában *Harsány* (1267: *Horsan*) nevű település nemcsak Bihar, hanem Bács, Baranya és Borsod vármegyékben is létezik, első oklevelekben való említésük kivétel nélkül az 1200-as évekre tehető. A Bihar vármegyei település megkapta az *egyházas-* előtagot, a baranyai pedig az *ebes-* előtagot, megkülönböztetve ezzel a falut más *Harsány* nevet viselő helyektől. Egy 1332-ben lejegyzett oklevél szerint a bihari település neve már *Egyházasharsány*, a baranyai falut pedig 1313-ban már *Ebesharsány* (1313: *Ebesharsan*) néven említik.

Az is gyakori jelenség, hogy egy vármegyén belül több azonos nevű település található. Ilyenkor még inkább indokolt és érthető a megkülönböztetés igénye, elkerülve ezzel a helynévi homonímiát. *Haraszti* nevű falu Baranya vármegye középső és nyugati részén egyaránt előfordul (KMHSZ. 101), így az előbbit egy bővítmény (jelző) különbözteti meg az utóbbitól: *Egyházasharaszti* és *Haraszti* (1342: *Harazty*) jól elkülöníthető egymástól.

1.1.2. Mennyiségjelzős szerkezetű helynevek

A mennyiségjelző az alaptagban megnevezett dolog mennyiségi jegyét jelöli meg (MMNy. 342).

Az általam vizsgált nevek 17 esetben tartalmaznak számnévi lexémát, de nem mindegyik sorolható a mennyiségjelzős szerkezetűek közé. A *Két-jó köze* (1246/348/408: *Kethyoukyzi*), *Tízházzsentsmárton* (1346: *Tyzhazscenmartun*) nevekben a tőszámnév csupán az első névrész egy néveleme, maguk a helynevek pedig típusukat tekintve birtokos- és minőségjelzős összetételek. A *Negyven pataka* (1281/341: *Negewenpotaka*) víznév pedig azon túl, hogy birtokos jelzős összetétel, nem biztos, hogy szintagmatikus szerkesztés következtében alakult, így szintén nem ebbe a kategóriába sorolható. E név keletkezése ugyanis többféleképpen is elképzelhető. Minden bizonnyal tulajdonnévi előzménnyel számolhatunk, s az egyik lehetséges mód, hogy a *Negyven* név eredetileg egy települést jelölt. Metonimikus névátvitel következtében a név már nemcsak a falut, hanem a mellette folyó vizet is jelölte, s a víznév kiegészülés útján kapta a *pataka* utótagot, vagyis szerkezeti változás következtében alakult ki a *Negyven pataka* névforma. A másik lehetséges keletkezési mód, hogy a *Negyven* településnév és a *pataka* vízrajzi köznévi szintagmatikus szerkesztéssel kapcsolódott össze, s azt a szemantikai tartalmat fejezi ki, hogy a patak *Negyven* településen folyik keresztül. Bár nem ismerjük pontosan a keletkezés körülményeit, de világosan látszik, hogy a *negyven* előtag semmiképp nem alkothat mennyiségjelzős szerkezetű helynevet.

A valóban mennyiségjelzős viszonyt alkotó helynevekben előtagként a *két-*, *három-* és *hat-* számnevek szerepelnek, települést jelölő és földrajzi köznévi utótaggal egyaránt összekapcsolódnak. A *két* tőszámnév minden esetben (összesen 9) megnevező szerepű névrészhez járul: *Kétadorján* (1344/369/XV.: *Ket Adrian*), *Kétbarsa* (1321>448/XV.: *Kethbarsa*), *Kétbócs* ([1321]>381//XV.: *Kethbulch*), *Kétcser* (1296: duas v-s Cheer ... *Kuetcher*), *Kétlugas* (1328/335: *Kethlugas*), *Kétszántó* (+1326/[1400 k.]: *Kethzantou*), *Kétszemere* (1327/353: *Ketzemere*), *Kéttömpös* (1344: *Kethembes*), *Kétvidrice* (1344: *Ketwydriche*). *Adorján* (1271: *Adryan*) differenciálódásával jött létre *Alsó-* és *Felsőadorján* (1335: *Olsowadrian*, 1335: *Felseuadrian*). Mindkét nevet egy 1335-ből ránk maradt oklevél őrzi, majd

1344-ben megjelenik a *Kétadorján* névforma mint a Bodrog vármegye keleti részén a Tisza jobb partján fekvő *Adorján* nevű falvak összefoglaló megnevezése. Elképzelhető, hogy e névforma az oklevél lejegyzőjének egyéni, mesterséges alkotása (TÓTH V. 2001a: 169), hiszen – mint már említettem – a településegyesülés folyamata ritka a régiségben. A két előtag inkább azt sugallja, *Alsó-* és *Felsőadorján* soha nem voltak teljesen elkülönült falvak (vagyis ez esetben nem beszélhetünk egyesülésükről sem), ezért említhetik őket olyan közös néven, ami mindkét településrészt magában foglalja.

A *Három-halom* (+1015/+158//403/PR.: *Harumholm*), *Három-haraszt* (1256: *Harumhorozth*), *Három körtvély* (+1015/+158//403/PR.: *Harumkurtuel*), *Hat haraszt* (1296: *Hotharasth*), *Hat-sziget* (1323: *HothZygeth*) nevekben a második névrész földrajzi köznévvé, domborzati formákat, erdőket, határbeli helyeket jelöl.

1.1.3. Birtokos jelzős szerkezetű helynevek

„A helynevek rendszerszerű leírásában (...) funkcionális és alaki szempontokat kell egyidejűleg érvényesíteni. Ezek közül nyilvánvalóan elsődleges a funkcionális-szemantikai háttér: a kifejezendő tartalom teremti meg a maga számára a kifejezési formákat, a funkcionális jegyeket hordozó, kifejező alaki eszközöket.” (HOFFMANN 1993: 62). A birtokos jelzős szerkezet birtokviszonyra utal, melynek alaki kitevője a birtokos személyjel. A jelzős szerkezetek közül ez az egyetlen, ami állhat jelölt és jelöletlen formában. Csoportosítani lehet továbbá ezeket a neveket aszerint is, hogy a birtokos személyjel funkcionális-e vagy funkciótlan, azaz valós birtokviszonyt fejez-e ki vagy sem.

1. A j e l ö l t birtokos jelzős helynevek első névrésze leggyakrabban a birtokost nevezi meg, s azt a funkcionális-szemantikai tartalmat közvetíti, hogy a hely az ő tulajdona, vagyis tényleges b i r t o k v i s z o n y t fejezi ki. A személynév állhat a birtok fajtáját megnevező földrajzi köznévvé jelzőjeként: *Ajtonymonostora* (1315: *Ahton Monustura*), *Gyerőmonostora* (+1275/XIX.: *Gewrumonostura*), *Balazsfalva* (1349: *Balasefalua*), *Csépánfalva* (1289/374: *Chepanfolua*), *Ibafalva* (1333: *Ibafalva*), *Jákófalva* (1299/XIV.: *Jakowfalua*), *Kácsfalva* (1323: *Kachfolua*), *Lengyelfalva* (1335/339: *Lengenfalua*), *Marótfalva* (1371: *Marouthfalua*), *Nánafalva*

(1334: *Nanafolua*), *Pálfalva* (1320/358: *Paulfolua*), *Rádfalva* (1337: *Raadfolua*), *Tésenyfalva* (1346: *Tesenfolwa*), *Batafölde* (1331: *Bathafeulde*), *Bitakunpéterfölde* (1346: *Bytakunpeturfeulde*), *Gibártfölde* (1313: *Gyubarthfewldy*), *Györkfölde* (1358: *Gyurkfelde*), *Jakabfölde* (1322/354: *Jacabfewlde*), *Simókfölde* (1323/470: *Symokfelde*), *Damjánlaka* (1337: *Domianloka*), *Emrehlaka* (1337: *Emrehloka*), *Itelaka* (1343>377: *Itelaka*), *Mácsalaka* (1326>349: *Machalaka*), *Pénteklaka* (1347: *Penteklaka*), *Dédtelke* (+1015/+158//403/PR.: *Dedteluke*), *Harpanatelke* (1251/339: *Harpanateluke*), *Olaszispántelke* (1330: *Ollasyspontelege*), *Velcsenetelke* (1320: *Welchenetelky*), *Fülöpháza* (1411: *Philiphaza*), *Gíroltháza* (1333–4/PR.: *Gerolthaza*), *Gyakháza* (1347: *Gakhaza*), *Kozmaháza* (1327: *Cozmahaza*), *Marcelháza* (1341: *Marcilhaza*); vagy összekapcsolódhat egy már létező település nevével, s ebben az esetben is a második névrészhez, vagyis a helynévhez járul a birtokos személyjel: *Dezsőboja* (1332–5/PR.: *Deseboya*), *Ernyefiaistvánpályija* (1322: *Ernefyastephanpaulia*), *Farkaskorhija* (1296: *Forkoskurhya*), *Györgykérje* (1323: *Gyurghkery*), *Majspályija* (1322: *Moyspaulia*), *Panyittardja* (1248/326: *Panithordia*). Míg az utóbbi, vagyis az S+M struktúrájú birtokos jelzős településnevek között körülbelül ugyanannyi a jelölt és a jelöletlen szerkezetek aránya, az S+F struktúrájú nevek körében alig találunk jelöletlen birtokos jelzős összetétellel alakultakat.

A jelölt birtokos jelzős szerkezetű mikrotoponimák helynévkorpuszban betöltött szerepe igen jelentős. Személynév, személyt jelölő köznévi kapcsolódhat vízrajzi, víz melletti létesítményt jelölő, domborzati köznévi utótaghoz. Ezek közül valóságos birtokviszonyt tartalmaznak az *Apát zátonya* (1326/353: *Apatzatuna*), *Appadi kútja* (+1015/+158//XV.: *Apati chuta*), *Bába tava* (1303: *Babatoua*), *Barics bükkje* ([+1235]/350/404: *Borichbuky*), *Benke árka* (1322/338: *Benkearuka*), *Csákány körtvélye* (1330: *chakankurtuele*), *Fülöp öréme* (1212/397/405: *Pilipewreve*), *Kolozs vejsze* (1344: *Kolozueze*), *Péntek tava* (1320: *Pentectoa*), *Sámód réve* (1323: *Samudreui*) stb. nevek. A *Belecs pataka* (1283: *Belechpataka*) esetében azonban már nehéz elképzelni a következő funkcionális-szemantikai tartalmat: 'az a patak, mely egy Belecs nevű személy tulajdona'. A személynév, személyt jelölő köznévi + *pataka* szerkezetű neveknél arról van szó, hogy a patak az adott személy birtokán halad át (vö. TÓTH V. 1996: 63), tehát nem valóságos

birtoklást fejeznek ki a *Csákány pataka* (1328: *Chakanpataka*), *Kovács pataka* (1324: *Konachpotoka*), *Rednek pataka* ([1240]: *Rednichpotoca*) nevek. A birtokos jelzős szerkezetek következő három altípusának neveiben megtalálható ugyan a birtokos személyjel, de nem valós birtokviszonyt jelöl.

H e l y v i s z o n y t fejeznek ki azok a víz-, domborzati-, határ- és útnevek, melyek valamely településhez vagy egyéb objektumhoz viszonyítva határozhatók meg. A *Csaka tava* (+1247/+284//572: *Chakathowa*), *Damak pataka* (1279/312: *Domokpotoka*), *Füzi pataka* (1317: *Fyzyptataka*), *Halász tava* (1261/271: *Halasztoua*), *Esküllő pataka* (1341: *Wskuleupataka*), *Lüle pataka* (1299/324: *Luepataka*) nevek esetében az előtagban megnevezett településeken található, határán keresztülfolyó vagy ott eredő vízfolyásról beszélhetünk. A *Dédesköve* (1254/364/399: *Deduchkwe*) Dédes, a *Geréc hegye* (1330/477: *Gerechyghy*) Geréc, a *Haró völgye* (1286/XVI.: *Horou welghy*) Haró, a *Palota-erdeje* (1329/338: *Palataerde*) pedig Palota település határában található, bennük a településhez való viszonyítás mint szemantikai jegy jelenik meg. A *Gyirmót útja* (+1183/326/363: *Bermothuta*), *Hód útja* (1337: *Hodwthta*) nevek pedig azt a települést nevezik meg, ahová az út vezet.

Egyéb helyhez, pl. kiemelkedéshez, vízhez, határponthoz stb. való viszonyítás jelenik meg a *Határ halma* (+1214/334: *Hatar Holmi*), *Megye pataka* (1318: *Megee pothoka*), *Két-jó köze* (1246/348/408: *Kethyoukyzi*), *Nagy-gyűrű völgye* (+1326/[1400 k.]: *Nogh Gyuruelde*) nevekben. A *Farkas-ügy mocsara* (1320: *Farkaseg machara*) azt a szemantikai tartalmat fejezi ki, hogy a mocsár a Farkas-ügy nevű víz közelében található, a *Remec mezeje* (1270: *Remechmezeve*) pedig azt, hogy a mező a Remec patak mellett terül el.

O s z t á l y – e g y e d viszony jelenik meg a legtöbb keletkezéstörténetét tekintve kiegészüléssel létrejött helynévben. Kialakulásukat tekintve nem a szintagmatikus szerkesztéssel alkotott nevek nagy csoportjába tartoznak ugyan, de a két névrész tagadhatatlanul jelölt birtokos jelzős viszonyban áll egymással. Az *Ebleszk* név idegen eredetű, önmagában semmit nem árul el arról, amit jelöl. A hozzá kapcsolódott *pataka* földrajzi köznévi segíti az azonosítást, egyértelművé válik: vízfolyásról van szó. A *Kemence pataka* első névrésze szláv eredetű, melynek jelentése az utótag nélkül is 'köves medrű (patak)' (TÓTH V. 2001b: 86), de nem a magyar nyelvet beszélők számára. Ezért érezhette szükségét a közösség a név *pataka*

utótaggal való kiegészítésének. Az idegen eredetű helynév + *pataka* szerkezetű nevekben osztály-egyed viszony fedezhető fel: *Dubrówka pataka* (1332: *Dubroka-pathaka*), *Ebleszk pataka* (1332: *Eblezkpathaka*), *Garadna pataka* (1326/375: *Garadnapataka*), *Kamunuska pataka* ([1240]: *Kamunuska potoka*), *Kemence pataka* (+1264/324: *Kemenchepathaka*), *Lászó pataka* (1324: *Lazopotoka*), *Rakaca pataka* (1249: *Rokocha potoka*), *Szinva pataka* (1303/352//450: *Zynopathaka*). Szintén osztály-egyed viszony figyelhető meg a víznév + *vize* felépítésű, ugyancsak kiegészüléssel alakult nevekben: *Eger vize* (1317: *Eguruize*), *Ér vize* (1338/396: *Erwyze*), *Gadna vize* (1320: *Ganna wize*), *Hév-jó vize* (1261/271: *Heuiouize*), *Ida vize* (1332: *Idawyse*), *Kőrös vize* (1330, 1332: *Keurusuizy*), *Sajó vize* (1248/326: *Sayouvyze*).

Domborzati nevek között is találhatunk idegen eredetű első névrészt: *Pozsega havasa* (1294: *Posogahouosa*). Érdekes, hogy a szláv eredetű *Pozsega* értelme 'égetés mint erdőirtási eljárás' (FNESz. 523), s a jelentés tükrében a szláv nyelvet beszélő tudja, hogy ez egy erdőre, havasra vonatkozik, (csakúgy mint a fentebb említett Kemence), s még azzal is tisztában van, hogy az erdőben vagy az erdő szélén égetés, erdőirtás útján jutottak szabad területhez, tisztáshoz.

Belső keletkezésű a *Fenyő-sevnice pataka* (1346: *Feynosebnich-pataka*), *Méh-séd pataka* (1256/284//572: *Mehsedpothoka*) víznevek első névrésze, mégis hozzákapcsolódik egy, az előtag második névelemével azonos jelentésmezőbe tartozó földrajzi köznévv.

A r é s z – e g é s z viszony az egészből kiemelt részt fejezi ki. Minden esetben az első névrész jelöli az egész objektumot (*Let-*, *Ludas-*), a második névrész pedig ennek egy kisebb részét (*-foka*, *-ere*) (+1264: *Let foka*, 1211: *Ludos Here*) (vö. TÓTH V. 2001a: 175). Ezek a nevek S+F struktúrával írhatók le, előtagjuk legtöbbször helynév, utótagjuk többnyire földrajzi köznévv. A *Netecs-tó foka* (1349: *Netechthoufuka*) jelentése 'a Netecs-tó vizét elvezető ér, csatorna', az *Ölyv-aszó feje* (1256/284//572: *Vlnozowfey*) pedig az Ölyv-aszó nevű, időnként kiszáradó víz forrására utal. A *Harangod töve* (+1256: *Harangadthue*) bizonyára a Harangod torkolatát, a *Kanizsa töve* ([1237–40]: *Kenesatue*) a Kanizsa patak torkolatát, a *Keli foka* (1192/374/425: *Kelyfuka*) pedig a Keli nevű halastó lefolyását jelöli, míg a *Karasó ága* (1330: *Karasoaga*) név a folyó mellékágára, egy részére vonatkozik. A

Gyűrűs erdőnév, s a *Gyűrűs feje* (+1214/334: *Gurus fey*) talán az erdő szélére vagy elejére vonatkozik.

A *Kökény kereke* (+1015/+158//XV.: *Kuchinkereku*) névben nyilvánvalóan nem tulajdonviszony jelenik meg, csupán az a szemantikai tartalom fejeződik ki benne, hogy az erdő jellegzetes növényzete a kökény. E típusba azok a nevek tartoznak, melyek pusztán alaki szempontból tekinthetők birtokos jelzősnek, jelentéstanilag minőségjelzős szerkezetként foghatók fel (lásd ehhez TÓTH V. 1996: 59–70). Ebben az esetben a birtokos személyjel pusztán formális értékkel bír. Településnevek között ritkább az ilyen viszony, inkább víz-, domborzati- és határnevek körében figyelhető meg. A víz partján, közelében lévő növényzetre utal az előtag az *Egres pataka* (1249: *Egruspotoka*), a *Gyertyános kútja* (1321: *Gurthanuskutha*) és a *Kökény ere* (1211: *Cucen Hereh*), a mélységére utalás jelenik meg a *Mély pataka* (1281/341: *Melpataka*) névformában. A *Kastélytelke* (1263/466/476: *Casteltheleke*) név valószínűleg a településen álló építményt nevezi meg, a *Köves mezeje* (1236: *Cuesmezéé*) pedig a mező jellegzetes anyagáról vall.

Ezekben a nevekben a második névrész jelölt birtokos jelzős szerkezetet mutat, az első névrészben viszont az adott helyre jellemző növényzet, a hely jellegzetes tulajdonsága fejeződik ki, így jelentéstanilag minőségjelzős szerkezetű neveknek tekinthetjük őket.

2. A j e l ö l e t l e n birtokos jelzős szerkezetű helynevek ugyanazt a szemantikai tartalmat fejezhetik ki, mint a jelöltek; számuk a helynévkorpuszban nem elhanyagolható. Birtokviszony jelenik meg települést, egyéb objektumot jelölő utótag és személynévi bővítmény összekapcsolása esetén: *Csépánföld* (1321>402: *Chepanfuld*), *Harpanatelekek* (1251/335: *Hurpanateluk*), *Pongráctelekek* (+1247/+284//572: *Pangrachteluk*), *Péterrév* (+1247/+284/572: *Peturreu*). Nemzetségnév is betöltheti a bővítmény szerepét: *Aba nagyút* (1316: *Abba nog ut*), *Csáki út* (1327: *Czhaky ut*). A személyt jelölő köznévi előtaggal alkotott helynevek hasonló szerkezetet hoznak létre. Ilyen esetben az előtag lehet népnév: *Oláhtelekek* (+1283: *Olahteluk*), *Orosztelekek* ([1291–94]: *Vruzteluk*), *Török-rév* (1341: circa portum *Thurutru*) vagy foglalkozásnév: *Csősztelekek* (1289/291: *Cheuzteluk*), *Jobbágytelekek* (1322/323/783, 1323/783: *Jobagyteluk*), *Lovastelekek* (1382: *Louastelekek*).

Az előbb említett nevek földrajzi köznévi utótaggal állnak, de az sem ritka a jelöletlen birtokos jelzős szerkezetű nevek körében, hogy a második névrész helynév: *Engolaszi* ([1291–94]: *Engolozy*), *Farkaskorhi* (1296/XV.: *Forkoskorhy*), *Gálospetri* (1321: *Galuspetury*), *Abaiúvár* (1255: *Abaywar*), *Izbégszend* ([1290 u.]: *Izbigsend*), *Magyargyörk* (1326>349: *Magyar Gy[urk]*), *Csőzbakta* (1272/419: *Chewzbakta*), *Lovászhetény* ([1292–97]: *Luazhetyn*).

Birtokos jelzős funkcióval a helynévi előtag is rendelkezhet. Ilyenkor az adott helynek az előtagban megnevezett helyhez való viszonya jelenik meg. A *Csuka-fő* ([+1235]/350/404: *Chukafew*), *Forró-patak-fő* (1338/396: *Furrowpatakfew*), *Medve-fő* ([1240]: *Medwefeu*) a Csuka, Forró-patak és Medve nevű patakok forrását, az *Enyes-tő* ([1330 k.]: *Hehnestu*) pedig az Enyes nevű víz torkolatát jelölik meg.

A hely pontos elhelyezkedésére utalnak a következő nevek: *Baski-patak* (1330: *Boskypotok*), *Büdi-eresztvény* (1316: *Bwdyherestwyn*), *Geréc-hegy* (1330/477: *Gerechygh*), *Hecse-patak* (1275: *Hetche potok*), *Kurit-völgy* (1299: *Korythweulgh*), *Szakál-ér* (1284/410: *Zakal er*), *Ürög-mál* (1252: *Yrugmal*). A földrajzi köznévvvel jelölt objektum minden esetben az előtagban megnevezett település közelében, határában található.

A minőségjelzős és birtokos jelzős szerkezetű nevek igen sokféle szemantikai tartalom kifejezésére képesek, amit kellőképpen igazol nagy mértékű jelenlétük a helynévkorpuszban. A kétféle szerkezet száma azonban mutat némi különbséget a vizsgált nevek körében. Az 1370 kétrészes helynév közül 520 (38%) alkot minőségjelzős, 643 (47%) pedig birtokos jelzős összetételt.

1.2. Mellérendelő szerkezetű nevek

A mellérendelő szerkezettel rokonságot mutató helynevek tartoznak a szintagmatikus szerkesztéssel alakult nevek másik – lényegesen kisebb megterheltségű – csoportjába. Ezen típusú nevek „a névrendszerben periferiális szerepűek, hiszen ilyeneket jobbra csak egy szűk névrétegben, az egyesített települések mesterségesen létrehozott hivatalos nevei között találunk” (HOFFMANN 1993: 71). A 20. század elején lezajló helységnévrendezés előtt, az ún. rendszertelen

névadás szakaszában már találkozhatunk egyesített helységgel, mely jellegzetesen hatósági eljárás következtében jött létre: *Budapest* neve például mellérendelő szerkezetként született meg (ld. MEZŐ 1982: 70–83).

A településegysítések alkalmával leggyakrabban az egyesített település neve is megváltozik. Az efféle névváltoztatásnak azonban több módja is lehetséges. Sok esetben a két érintett település nevét elhagyva egy harmadik, egészen új nevet kap az adott község: *Rákócziszállás* (1889: *Pereszirova + Zavadka*) (MEZŐ 1982: 83). A névadás – csakúgy, mint az ómagyar korban – motivált, egy történelmi személy és esemény megörökítésének céljából született. A régiségben azonban ilyen típusú, egyesült településeket megjelölő névvel nemigen találkozunk, s a mellérendelő nevek között egyébként sem kell velük számolnunk.

Az egyesített települések névadásának másik módja az, hogy az eredeti nevek felhasználásával jön létre az 'új' elnevezés. Valójában ilyen típusú névalkotás következtében keletkezhetnek mellérendelő szerkezetű helynevek: a két település nevének változatlan (pl. *Garbócz-Bogdány*: 1981) vagy módosított formában való összevonása útján (1897: *Sarlóska + Kajsza > Sarló-Kajsza*) (MEZŐ 1982: 82).

Az ómagyar korban nyilvánvalóan nem beszélhetünk hivatalos helységnévadásról, mégis előfordulnak mellérendelő szerkezetet mutató vagy annak gyanúját keltő helynevek. A természetes faluegyesülés folyamata vezethetett *Tőkésújfalunak* (1323/324/377: *Tenkes huufalu*) nevének kialakulásához is, amely *Tőkés* (1325: *Teukees*) és *Újfalunak* (1317: *Vyfolu*) települések egyesülésével jöhetett létre.

NYIRKOS ISTVÁN egyik írásában a szóalkotás és a (hely)névalkotás jellegzetességeit veti össze, figyelve az egyezésekre és különbözőségekre. Felhívja rá a figyelmet, hogy a szerves névösszetételek közé szokás sorolni az alárendelő és a mellérendelő összetételeket. J. SOLTÉSZ KATALIN mellérendelő szerkesztésűnek tartja a *Borsod–Abauj–Zemplén*-féle neveket, ZELLIGER ERZSÉBET pedig a *Kozmadamján*-féle nevekről állítja ugyanezt. A mellérendelő szóalkotásnak azonban vannak alapvető követelményei. Mivel az előbb említett példák elemei nem tekinthetők sem hasonló, sem ellentétes jelentésűeknek, nem sorolhatók a mellérendelések körébe. NYIRKOS megállapítja, hogy „a mellérendelés legfeljebb igen-igen ritka, kivételes módja lehet a névalkotásnak, ha egyáltalán találunk ilyen formákat a névanyagban” (2008: 156).

TÓTH VALÉRIA e problémakörrel is összefüggésben pedig a névösszevonódás fogalmát vezeti be. „Névösszevonódáson kizárólag azt a változási folyamatot értem, amely két vagy ritkábban több település összeolvadásának (...) a nyelvi velejárájaként az eredeti névalak(ok) felhasználásával közös név megteremtését eredményezi” (TÓTH V. 2008: 40), ami különféle módokon lehetséges. A lehetséges megoldásokat bemutató tipológiai rendszer támaszkodik ugyan MEZŐ ANDRÁS (fent már említett) tipológiájára, de a szerző bevallása szerint ez a „szisztéma jóval szűkebb körű, és egyúttal nyelvileg jóval egyneműbb is annál” (i.m. 41). A névösszevonódás legtipikusabb példáit azok a névformák szolgáltatják, amelyek az eredeti nevek egymás mellé helyezésével alakulnak, mindenféle alaki változtatás nélkül (ebbe a csoportba sorolható a már említett *Tőkésújfalú*).

Előfordul azonban, hogy a nevek összevonására bizonyos grammatikai megoldások alkalmazásával együtt kerül sor. Példaként *Szurdokbénye* neve merül fel, mint *Szurdok* és *Bénye* települések egyesülésével létrejött névalak. Egyetlen probléma és a bizonytalanság forrása a *Szurdok* településnév adatolatlansága. A *Szurdokbénye* nagy mértékű variálódása azonban megerősítheti azt a feltevést, hogy ez a névforma valóban névösszevonódás következtében alakult. *Szurdokbénye* (1326/1375: *Zurdukbenye*), *Bényeszurdok* (1300/1321: *Bennyzurduk*), *Bényeszurdoka* (1300: *Bennazurduka*), *Bényeiszurdok* (1300/1321: *Benneyzurduk*) és *Szurdokibénye* (1299: *Zurdukibene*) névformák egyaránt felbukkannak az írásos anyagban, még hozzá lényegében azonos időből. Ezek a névalakok továbbá azt a kérdést is felvetik, hogy számolhatunk-e egykori tényleges létezésükkel, vagy csupán fiktív neveknek kell őket tartanunk (TÓTH V. 2008: 40–45).

Az adatbázisomban szereplő nevek közül a fentiekén túl következők vetik fel a nevek egymás mellé helyezésével született névalakok, vagyis a névösszevonódás lehetőségét: *Bata-* ~ *Bátaminszent(e)* (1332: *Batham f-m Laur-i de Mendscenth*, 1473: *Bathamyndzenth*), *Gagyberet* (1278>430: *t-m Goch Bered*), *Halászmortva* (1321>385: *Halazmortva*), *Harsánykér* (1297/424/783: *Harsankér*), *Monajkedd* (1297: *Monayked*), *Noszkadkeresztúr* (1332: *Nozkadkeresztur*).

Változtatás nélkül kerül egymás mellé *Noszkad* (1270, 1284/454: *Nozkod*) és *Keresztúr* (1332: *Kerezthwr*) neve, kialakítva ezzel a *Noszkadkeresztúr* névformát. Újfént hangsúlyoznunk kell ugyanakkor, hogy csupán feltevésekkel számolhatunk.

Ha *Noszkad* és *Keresztúr* települések összeolvadása eredményezte az új település nevét, akkor a mellérendelő szerkezettel rokonságot mutató nevek közt kell számon tartani. Az is előfordulhat azonban, hogy *Noszkadkeresztúr* azt a funkcionális-szemantikai tartalmat közvetíti, miszerint 'az a Keresztúr nevű falu, amelyik Noszkad mellett vagy közelében fekszik', s ebben az esetben megkülönböztető jelzős szerkezetű névről van szó (amint ez a korábban említett *Halászmorotva*, *Harsánykér* nevek kapcsán is fölmerül).

2. Kiegészüléssel keletkezett nevek

Szerkezeti változás, kiegészülés következtében mindig kétrészes helynevek jönnek létre, s ez a névalkotási eljárás minden esetben M+F struktúrát eredményez. Első névrészként helynév szerepel, amely utólag egészül ki fajtajelölő, földrajzi köznévi második névrésszel. Az új név denotatív jelentése nem változik meg az egyrészes helynévéhez képest (vö. HOFFMANN 1993: 47), vagyis kiegészülésről csakis akkor beszélhetünk, ha az elsődleges és a kiegészült névforma ugyanazt a helyet vagy objektumot jelöli meg.

V í z n e v e k körében gyakran találkozunk ilyen névalkotási eljárással. A *Gadna* (1320: *Ganna*), a *Hejő* ([1200 k.]/896-ra: *Heuyou*), a *Hernád* ([1200 k.]: *Honrad* ~ *Honrat*) és a *Kőrös* (1262/413: *Kewrus*) utólag egészült ki a vízrajzi köznévi utótaggal, kialakítva a következő névformákat: *Gadna vize* (1320: *Ganna wize*), *Hejő vize* (1261/271: *Heuiouize*), *Hernád vize* (1333: *Hornaduyze*), *Kőrös vize* (1330, 1332: *Keurusuizy*) (ld. még a Jelölt birtokos jelzős helynevek alfejezetben).

Az idegen eredetű nevek semmit nem árulnak el az adott objektumról a magyar névhasználó számára. A *Dubrówka* (1332: *Dubroka*), *Liszkó* ([1240]: *Lisco*), *Macsanica* (1282/379: *Machalmicha*) nevek az általuk jelölt objektum fajtajának megfelelően kiegészültek a *pataka* utótaggal (1332: pothok *Dubrokapathaka*, [1240]: *Liscopotoca*, 1321: *Machanicha pataka*), világossá téve mindenki számára, hogy azok egy vízfolyást jelölnek. Bár nem mutatható ki egy elsődleges **Aszonta*, **Bornanó*, **Ebleszk* egyrészes helynév, de talán valószínűsíteni lehet, hogy a

A kiegészülés mint névalkotási eljárás a településneveket is érinti. Ha a belső keletkezésű egyrészes név jóval korábban tűnik fel írásos emlékeinkben, mint a kétrészes forma, nagy valószínűséggel számolhatunk a kiegészülés lehetőségével. Az *Apáti* (1286: *Apati*) helynév utólagos kiegészülése eredményezte az *Apátifölde* (1329/330/407: *Apatifeulde*) kétrészes nevet. *Nádé* település nevét egy 13. század végi lejegyzés *villa Nade* formában örzi, majd 1340-ben *Nadefolua*, 1344-ben *Nadeyfolua* formában adatható (ld. TÓTH V. 2001b: 220). Amennyiben a korábbi adat nem a *Nádéfalva* magyar névforma fordítása, itt is valószínűsíthetjük a kiegészülést.

A *Bátoregyház*, *Gibártfölde*, *Hodosmonostora*, *Kácsfalva*, *Orbánostelek* és *Szemlekháza* településnevek esetében az elliptikus változás éppúgy végbe mehetett, mint a kiegészülés. Az ellipszis a következő változást hozza létre: *Bátoregyház* (1323: *Bathorighaz*) > *Bátor* (1343: *Bathor* ~ *Bathur* ~ *Batur*), *Gibártfölde* (1313: *Gyubarthfewldy*) > *Gibárt* (1314: *Gebarth*), *Orbánostelek* (1340: *Vrbanusteluk*) > *Orbános* (1335: *Vrbanus*); az ellenkező folyamat eredménye pedig a következő: *Hodosd* ([1177]>405: *Hvdust*) > *Hodosmonostora* (1293: *Hudusmonostura*), *Kács* (1323: *Kaach*) > *Kácsfalva* (1323, 1347: *Kachfolua*), *Szemlek* (1326: *Scenlek*) > *Szemlekháza* (1346: *Scemlukhaza*). Ezeket a neveket egymás szinonimáinak tekinthetjük, s minthogy a névadatok előfordulása közötti időbeli különbség minimális, az említett példák mindegyikénél számolhatunk mindkét változási folyamat lehetőségével. A fent látott, az időrendnek engedelmeskedő mechanikus besorolás tehát csak a lehetőségek egyikét jelzi. A névadatok fennmaradásának véletlenszerűsége miatt csupán későbből adatható forma korábban is létezhetett.

Sárófalva az egyetlen olyan névadat, amely esetében az ellipszis folyamatát talán határozottabban valószínűsíthetjük: *Sárófalva* (1075/+124/+217: *Saroufalva*) > *Sáró* (1245, 1259, 1305, 1307, 1324, 1328, 1332, 1339: *Sarow*). Azt is meg kell ugyanakkor jegyeznünk, hogy a garamszentbenedeki oklevélben szereplő *Sárófalva* névformát – éppen a *falva* helynevekbeli későbbi jelentkezése miatt – utólagos beszúrásnak tekintik az oklevél szövegébe (lásd ehhez Gy. 1: 462).

II. Az összetett helynevek funkcionális-szemantikai vizsgálata

A funkcionális-szemantikai elemzés lehetővé teszi a helynevekben megjelenő funkciók vizsgálatát. Egy újonnan keletkező helynév szemantikai tartalma mindig megfelel a valóság viszonyainak, a névben valamely, a helyre jellemző tulajdonság jelenik meg, ezért mondhatjuk azt, hogy minden helynév motivált. A helynevek névrészeinek funkcióit nem nyelvi jellemzők, hanem nyelven kívüli (extralingvisztikai) eszközök segítségével állapíthatjuk meg, amelyek az emberi tudással, a megismerés formáival összefüggésben lévő kategóriákat eredményeznek (ld. HOFFMANN 1993: 43–44, TÓTH V. 2001a: 124). Minden kétrészes helynév egy bővítményrészt, azaz előtagot, és egy alaprészt, azaz utótagot tartalmaz. Ebben az alfejezetben azt vizsgálom meg, hogy a különböző névrészek összekapcsolódásával milyen struktúrák jönnek létre, illetve a névrészekben megjelenő lehetséges funkciókat tekintem át.

Összetétellel alakult helynevekben a hely fajtáját kifejező névrész minden esetben utótagként szerepelhet, és két szerkezet felépítésében vesz részt; M+F: *Szinva pataka* (1303/352//450: *Zynopathaka*), valamint S+F: *Áj feje* (1255: *Ayfey*) névstruktúrák elemeként állhat.

A névrész kifejezheti a hely valamely sajátosságát, jellemzőjét is, amely funkcionális névrész kivétel nélkül csakis előtagként állhat S+M vagy S+F struktúrát eredményezve: *Derzsbócs* (1332: *DersBulch*); *Bükk-erdő* (1270/272: *bykerdev*).

A megnevező szerepű névrész az alaptag és a bővítmény pozícióját egyaránt betöltheti, a következő névstruktúrákat hozva létre: M+F: *Enyes-ér* ([1330 k.]: *Ehneseer*), M+M: *Tőkésújfalu* (1323/324/377: *Tenkes huyfalu*), S+M: *Soprongútja* (1338: *Soprongucha*).

Az alábbiakban ezeket a szerkezeti típusokat veszem sorra, a gyakoriságuk rendjében haladva.

1. S+F szerkezetű nevek

Az a névszerkezet, amelyben sajátosságra utaló előtag fajtajelölő utótaggal kapcsolódik össze, a magyar helynévrendszer legtipikusabb kategóriájának látszik a régiségben: az általam áttekintett névállományból 855 (62%) ilyen szerkezetű.

1.1. A kifejezni kívánt sajátosságok, jellemzők – mint azt már láthattuk – kizárólag a bővítmény szerepét tölthetik be. A névrész kifejezheti a hely valamely érzékeléssel felfogható vagy valamely belső tulajdonságát.

A hely méretére, kiterjedésére a következő előtagok utalnak névanyagomban: *kis-*, *nagy-*, *magas-*, *mély-*, *hosszú-*. Településnevek alkotásában csupán az első két jelző vesz részt: *Kisfalu* (1268: *Kysfolu*), *Nagylak* (1313: *Noglok*). Víznevekben a *magas-* kivételével mindegyik melléknév szerepelhet: *Kis-tó* (1323: *Kystou*), *Nagy-aszó* (+1214/334: *Nogozov*), *Mély-patak* (1327: *Melpathak*), *Hosszú-ér* (1075/+124/+217: *Hosiouer*). Domborzati nevekben pedig valahány előfordul: *Kis-bérc* (1280>358: *Kyusberk* [olv.: *-berch*]), *Nagy-hegy* (1212/397/405: *Naghhegh*), *Magas-halom* (1256/284//572: *Mogosholom*), *Mély-völgy* (1325/347: *Meluewlg*), *Hosszú-verem* (1284/454: *Hwzyverem*). Az említett helyfajtaikat jelölő alaprészen kívül egyetlen esetben építményt jelölő földrajzi köznévi utótaggal is találkozunk: *Nagy út* (+1015/+158//403/PR.: *Nogvt*). Összesen 33 S+F struktúra jelzi a denotátum méretét, kiterjedését, ami az S+F szerkezetű nevek közel 4%-át jelenti.

Az a l a k r a történő utalás a víznevekre és főként a mikrotoponimákra jellemző. A *kerek-*, *lapos-* előtagok több ízben szerepelnek összetételekben: *Kerekliget* (1335: *Kereklygeth*), *Kerek-szil* (1322/338: *Kerekzyl*), *Lapos-bükk* (1318: *Lapisbyk*), *Lapos-tó* (1274>340: *Lapustou*). Az *Ágas-tó* (1307: *Agastou*), *Iker-hegy* (1341: *Ikurhig*), *Ostoros-völgy* (1332/414: *Wstarazwelgh*), *Szoros út* (1270/272: *Zurusut*) bővítményei ugyanakkor egyedinek mondhatók adatbázisomban. 29 név esetében szolgáltatta a névadási indítékot a hely alakja (3%).

A *Fehér-nád* (1293/323: *Feyrnad*), *Fekete-örém* ([1281 ?]: *Feketeevrem*), *Kék-tó* (1075/+124/+217: *Kektou*), *Sötét-völgy* (+1264/324: *Sethetwelg*) és *Veres-harasz*t (1326>349: *Veresharosth*) nevekben megjelenő funkcionális tartalom elárulja az adott hely s z í n é t. Ez a kategória valamivel ritkább, mint az előző kettő (összesen 21 nevet érint, ami kevesebb, mint 3%).

A *Súgó-patak* (1338/339: *Sugopatak*) és a *Zúgó-fok* (1296/346/408: *Zugousuk*) a víz hangjára hívják fel a figyelmet. Nem szerepel több ilyen példa, vagyis névanyagomban a hangutánzó jelző csak vízrajzi köznévhöz csatlakozik, és egyáltalán nem nevezhető általánosnak.

Ugyanez mondható el a csak víznevekben megjelenő, annak hőmérsékletére utaló jelzőkről. A *hideg-* és *hév-* előtag néhány esetben vesz részt a helynevek felépítésében: *Hév-jó* (1288/326: *Heuyo*), *Hideg-kút* (1330: *Hidegkut*).

A helyállapotát fejezi ki az *Aszú-patak* (1270/272: *Azevspotok*), ami egy gyakran kiszáradó patakot jelöl. A *Lyukas-kő* (1333: *Lyukaskew*) feltehetően egy olyan hegyre, sziklára utal, amiben egy nyílás található. A *lyuk* szó finnugor örökség, eredeti jelentése 'nyílás, üreg' (TESz. 2: 803). A nevekben előfordul még a *hasadt-*, *holt-*, *száraz-* előtag is: *Hasadt-kő* (1331: *Hasathkeu*), *Holt-tó* ([+1077–95]>+158//403/PR.: *Holtov*), *Száraz-völgy* (+1263/+264: *Zarazwlg*). Míg az előbbi két tulajdonság ritkán fejeződik ki a helynevekben, az állapot megjelölése már viszonylag gyakoribb jelenség, összesen 14 nevet érint (1,6%).

Legtöbbször domborzati nevekben, ritkábban víznevekben, egyéb objektumot jelölő névben jelenik meg a hely környezetének, vagy magának a helynek az anyaga. Összesen 30 névben értesülünk erről (3,5%), s csupán két esetben kapcsolódik megnevező szerepű névrészhez efféle jelző. Vagyis azt mondhatjuk, jobbra fajtajelölő névrésszel alkot összetételt: *Homok-hegy* (1347: *Humukhegh*), *Kő-rév* (1342: *Kerew*), *Sáros-patak* (1270/272: *Saruspotok*). A *pokol* szavunk szláv eredetű, eredeti jelentése 'szurok' (TESz. 3: 240). Ennek emlékét őrizheti a *Poklos-verem* (1234/364: *Poklos uerem*), bár az előbb említett jelentést közszoói példa nem igazolja, csupán egyetlen adatból ismert egy 'hínár és sárkeverék' jelentés. Vagyis egy olyan üregről vagy barlangról lehetett szó, aminek anyaga jellegzetesen sáros, szurkos volt.

Az *ó-* és *új-* lexémát tartalmazó nevek korrelációban állhatnak egymással, illetve a jelző nélküli alaptaggal, és az adott helykorára utalnak, ami a névpár másik eleméhez viszonyítva értelmezhető. Az is előfordul azonban, hogy nincs egyrészes alapnév. Többnyire településnevek sajátja: *Óvár* (1255: *Ouwar*) ~ *Újvár*

(1198/226: *Viwar*), *Újfalú* (1317: *Vyfalú*). Egyetlen esetben kapcsolódik más helyet jelölő földrajzi köznévhöz: *Ó út* (+1015/+158//XVII.: *Owvt*).

A *Sebes-patak* (1270/272: *Sebuspotok*) gyors folyású vizet jelöl, vagyis a név bővítményi része a víz mozgásáról ad információt. A hely korát és mozgását kifejező névstruktúra nem gyakori adatbázisomban, számuk közel azonos.

1.2. Az utótaghoz kapcsolódhat olyan jelző is, amelyben kifejeződik a hely viszonya valamilyen élőlényhez, tárgyhöz, személyhez.

Kedvelt névadási eljárásnak tekinthetjük azt a funkcionális struktúrát, amelyben a helyet az ott lévő jellegzetes növényzetéről nevezik el (84 névben láthatjuk ennek jelentkezését, ami az S+F struktúrájú nevek csaknem 10%-a). Az *Alma-gerenda* (1261/262: *Almaguirenda*) egy olyan a vízpartot és a gát oldalát összekötő keskeny földszáv (ÚMTsz. 2: 632), ahol almafák nőnek, a *Cser-erdő*-t (1324: *Chererdeu*) pedig cserfák borítják. A *gálna* többféle növényt is jelölhet: pl. vadlabdarózsát, kecskerágót, berkenyét vagy egyfajta bodzafélékhez tartozó fás növényt (ld. TESz. 1: 1020, ÚMTsz. 2: 590). Nem tudjuk pontosan, melyik növényt nevezi meg, az azonban biztos, hogy létezett egy olyan kis patak, aminek partját ez szegélyezte: *Gálna-ér* (1295: *Galnaer*). A *Bodzás-hegye* (1248/326: *Bozyasheg*) bodzában, a *Füzesetek* (1311/323: *Fiuzesteluk*) fűzfában, a *Meggyes-rekettye* (1320: *Mediesrakatia*) meggyfában, a *Sulymos-tó* (+?1248>393: *Sulmus tho*) pedig vízi dióban gazdag helyre utal (utóbbihoz ld. TESz. 3: 615).

Mint láthatjuk, főleg domborzati-, határ- és víznevek sajátja az ott lévő növényzet megjelölése, településnevekre kevésbé jellemző, közöttük csupán egy-két ilyen szemantikai tartalmat kifejező névformát találunk.

29 olyan S+F szerkezetű helynév szerepel adatbázisomban, amely a hely jellemző állatvilágról nyújt információt (3%). A *Béka-tó*-ban (1303/352//450: *Bekatho*) valószínűleg sok béka él, a *Disznó-fertés* (1267/380: *Gyoznoufertes*) pedig a disznók fürdőhelyéből az erdőben kialakított mesterséges kistó, vízgyűjtő mélyedés, ahol a disznókat itatják (ld. ÚMTsz. 2: 431). A *Hangyásbükk* (1313: *hangas Byk*) Szentgyed határában említett fa, amin sok volt a hangya, a *Karvalyos pataka* (1341: *Karuluspotaka*) környékén pedig jellemző állat lehetett a sólyom vagy a héja.

A hely az ott lévő építményről is kaphatta a nevét. Névanyagomban összesen 46 erre utaló adat van, de ebből mindössze 12 mutat S+F struktúrát (1%). A tavon átvezető híd szolgált a névadás alapjául a *Hidas-tó* (1323: *Hydustou*) esetében, és a településen működő malom adta *Malomfalva* (1339: *Molumfolua*) nevét. *Szentmihályfalva* (1330: *Scentmihalfolua*) település nevében egy olyan templom szolgáltatta a névadási indítékot, amely az említett szent nevét viselte.

Az előtagban a hely birtokosát megnevező funkcionális-szemantikai kategória a leginkább megterhelt. 285 (34%) S+F szerkezetű névben történik utalás a birtokos személyére. Az esetek csaknem kétharmadában településneveket érint a birtoklás tényének kifejezése (181 név), pl. *Ajtonymonostora* (1315: *Ahton Monustura*), *Bácsfalva* (1348: *Bachfolua*), *Bonctelke* (1323: *Bunchteluke*), *Fülöplaka* (1323/332: *Phyluplaka*), *Ivánkaháza* (1332–7/PR.: *Yohankahaza*), *Péterülése* (1308/585: *Peterilese*), *Vaffalaka* (1274>340: *Wafalaka*). A fennmaradó 104 név (víz-, domborzati-, határ- és építmény nevek) előtagja szintén a hely birtokosát jelöli meg: *Tiba pataka* (1270: *Tyba potoka*), *Csikur tava* (+?1292: *Chykurtowa*), *Panyit köve* (1283/464: *Ponitkewe*), *Pőt erdeje* (1272/419: *Pewth herdey*), *Verespéter ligete* (1341: *Verespetvrligety*), *Benke árka* (1322/338: *Benkearuka*), *Szemdi hídja* (1281: *Zempdyhyda*), *Puk réve* ([1230]/231: *Pvc Rewy*).

A hely használoja többnyire útnevekben jelenik meg, s ez is egyfajta birtokviszonyt fejez ki: *Ábrahám út* ([+1235]/350/404: *Abram[ku]th*), *Káliz út* ([+1077–95]>+158//403/PR.: *Kaluzwt*).

Az adott településen élő embereket megnevezheti személyt jelölő köznévv. A *Csőstelek* (1289/291: *Cheuzteluk*), *Lovastelek* (1319/414/XVI.: *Lomasthelek*) első névrésze a faluban lakók foglalkozására, a *Besenyőtelek* (1319: *Besenewthelek*), *Tótfalu* (1334: *Tothfolu*) pedig a lakosság nemzetiségére utal. A *Remete erdeje* (1341: *Remeteerdey*) névben feltehetően ugyanaz a szemantikai tartalom rejlik, mint az előző példákban. Néhány esetben fordul csak elő, hogy az előtag nem települést jelölő névrészhez kapcsolódik. A megnevezett helyen lakó emberek 19 név esetében volt a névadás alapját adó motivációs tényező (2%).

A hely eredetére való utalás és a hellyel kapcsolatos esemény ritka motívum a névadásban, ezért az ide tarozó nevek száma nem jelentős. Az *Ördög barázdája* ([1259–66]/XIV.: *Wrdugbarazdaya*) az előbbi

kategória tagja, amit a néphit szerint maga az ördög hozott létre; a *Keddhely* (1324: *Kethel*) pedig az utóbbi kategóriához tartozik, s az első névrész a vásártartás napját nevezi meg.

1.3. A hely valamely más helyhez való viszonyát tükrözik a következőkben tárgyalt nevek.

Azt, hogy a hely valaminek a része, legtöbbször a *fő*, *fok*, *tő* földrajzi köznevek, illetve ezek jelölt alakja fejezi ki, és az ilyen névformák a megnevezett hely (többnyire víz) forrására vagy torkolatára utalnak: - **fő** (23)/**feje** (7): *Bózsva-fő* (1270/272: *Bursuafev*), *Hodos-fő* (+1058/300//403: *Hodosfew*), *Mohos-fő* (1341: *Mohosfeu*), *Szomolnok-fő* (1255: *Zumulnukfeu*), *Séd feje* (+1015/+158//403/PR.: *Sedfey*); - **fok** (3)/**foka** (10): *Daróc-fok* (+1264/[XIV.]: *Drauchfok*), *Bodzás foka* (1192/374/425: *Buziasfoka*), *Keli foka* (1192/374/425: *Kelyfuka*); - **tő** (5)/**tőve** (7): *Körtvély-ér-tő* (1295/423: *Kerthwelerthew*), *Harangod töve* (+1256: *Harangadthue*), *Sár töve* ([1067 k.]/267: *Sartue*).

A folyó mellékágát jelöli a *Karasó ága* (1330: *Karasoaga*) név, a *Kerek-tó ere* (1347: *Kerektoere*) bizonyára a halastavat tápláló forrásra utal, a *Szartos-tó* (1270/369: *Sartostou*) pedig a Hernád mellékvizének, a Szartosnak a kiszélesedő része, esetleg holtága.

Ezzel a szemantikai tartalommal nem csupán víznevek, hanem ritkábban más helyfajták neveiben is találkozunk. A *Csabagáta farka* (1347: *Chabagatafarka*) az előtagban megnevezett településen említett hely, vagyis annak egy része, talán végződése; a *Gyűrűs feje* (+1214/334: *Gurus fey*) név utótagja az erdő szélére vagy elejére vonatkozik; míg a *Nagy út alja* (1320: *Nogutalia*) az út alacsonyabban fekvő részét vagy végét, a *Szekeressvölgye-fő* (1331: *Zekereswlgefeu*) pedig a völgy valamely részét, talán a bejáratát jelöli. Összesen 73 név sajátja ez a jelentéstartalom (8%).

A hely pontos elhelyezkedése funkcionális tartalom is gyakran fejeződik ki kétrészes helynevekben. Az első névrészben megnevezett folyó vagy egyéb víz azt fejezi ki, hogy a második névrész által jelölt objektum a közelében, mellette fekszik. Szinte kivétel nélkül domborzati- és határneveket jelölő kétrészes nevek tartoznak ide: a *Két-jó köze* (1246/348/408: *Kethyoukyzi*) a Hernád és

a Tarca közötti terület neve, a *Remec mezeje* (1270: *Remechmezeve*) elnevezéshez pedig az adta a motivációt, hogy a mező Remec patak mellett terül el.

T é r s z í n i f o r m a vagy t á j r é s z mellett található a következő helyek: *Nagy-gyűr völgye* (+1326/[1400 k.]: *Nogh Gyuruelde*), *Vár-fő völgye* ([+1235]/350/404: *Varfewelge*), *Határ halma* (+1214/334: *Hatar Holmi*), *Mező-homok* (1320: *Mezeu Humuch*). Bár egyrészes névként nem mutatható ki, de valószínűsíthető, hogy a *Ság-tó* (1326: *Saagtov*) a Ság nevű kiemelkedés mellett található.

A *Bajka völgye* (1286/XVI.: *Bayka wewlghy*), *Kurit-völgy* (1299: *Korythweulgh*), *Cécke pataka* (1341: *Cechkepotoka*), *Ludna pataka* (1281/341: *Lubunapotaka*), *Palota-erdő* (1329/338: *Palataerde*), *Zenta-rév* (+1247/+248//572: *Zyntharew*) nevek azt fejezik ki, hogy az előtagban megnevezett t e l e p ü l é s mellett vagy magán a településen helyezkednek el, vagyis a településről kapták az első névrészüket. Igen gyakori, 77 esetben fordul elő ez a motívum a nevekben (9%).

A hely pontos elhelyezkedésének megnevezésével egyértelmű a lokalizálás, hiszen a *Gönyű pataka* (1255: *Gunupotoka*) név hallatán mindenki számára világos, hogy a patak Gönyű határában vagy a településen keresztül folyik. Ez lehet a magyarázat e funkció széleskörű elterjedésére. A víz, térszíni forma, tájrész, illetve település és az azokhoz való viszony összesen 130 névben jelenik meg (15%).

Bár egy é p í t m é n y is hangsúlyozhatja a hely más helyhez való viszonyát, mégsem gyakori névanyagomban, ezért tárgyalom az előbbiektől külön. Mindössze 2 nevet érint, s az előtag kivétel nélkül a *vár* lexémát tartalmazza: a *Vár-tó* (1247/465: *Wartow*) Csongrád vármegyében Szeged határában említett halastó, bizonyára a szegedi vár környékén.

Hasonló felépítésű a *Vár utca* (1341: *Warwcha*), de mint tudjuk, útnevekben többnyire az i r á n y m e g j e l ö l é s e fejeződik ki, jelen esetben az, hogy az út egy bizonyos várhoz visz. Vagyis nem a mellette lévő várról kapta a nevét, hanem o d a v e z e t. Így tehát a *Hód útja* (1337: *Hodwtha*) Hódra, a *Pólyi nagyút* (1330: *Paulinoguth*) pedig Pólyi településre vezető út. Víznevekben is találkozhatunk irányjelöléssel, ami ellentétes az előbbitel, ugyanis azt fejezi ki, hogy o n n a n j ö n: *Lüle pataka* (1299/324: *Luepataka*) Lüle település felől érkezik. Összesen 3 név tartozik ebbe a kategóriába.

A hely viszonyított helyzete 13 alkalommal jelenik meg (1,5%), s csaknem kizárólag nem települést jelölő nevekben: *Közép-patak* (1338/339: *Kuzepatac*), *Vég-homok* (+1194/[1230 k.]: *Weguhomoc*).

2. S+M szerkezetű nevek

A sajátosságot kifejező első névrész megnevező funkciójú utótaggal is összekapcsolódhat, s ebben az esetben S+M funkcionális-szemantikai szerkezetű helynév jön létre. Az adatbázisomban összesen 322 (24%) ilyen név található.

A helynévi homonímia megszüntetésére való törekvés és a településosztódás folyamata névpárokat alakított ki: a névhasználó közösség az alapnévi alakot differenciáló jelzővel látta el. A legtöbb S+M struktúra tehát az egymással korrelációban álló nevek egyik tagját alkotja, ezért a nevek bemutatásánál korrelációtípusonként haladok, amihez a BÖLCSKEI ANDREA által kidolgozott rendszert és fogalmakat használom (BÖLCSKEI 1997: 20–22, 1999: 77–78).

2.1. Csonka korreláció esetén egy jelzővel egyénített névforma áll szemben az alapnévi alakokkal: *Albeszen* (1338: *Olbescen*) ~ *Beszen* (1266/267: *Bezim*), *Alsópalkonya* (1338: *Olsoupolkuna*) ~ *Palkonya* (1296: *Polkona*), *Túlsó-Borsova* (1341/342//XVIII.: *Tulso Borsva*) ~ *Borsova* ([1270–72]>295: *Borsua*). A korreláció kialakításában résztvevő legkedveltebb motivációs tényező a térbeli viszonyítás kifejezése. Így ezekben a nevekben a hely relatív helyzete funkcionális tartalom jelenik meg: *Albeszen* és *Alsópalkonya* *Beszen* és *Palkonya* falvak alacsonyabban fekvő részét jelölik, s egymáshoz viszonyítva értelmezhetők.

A *Kismuzsaj* (1337>359: *Kysmusay*) ~ *Muzsaly* (1232>360: *Muse*) névpár létrejöttében a hely viszonylagos mérete szolgált motivációként. A hely más tulajdonsága is alkalmas differenciálásra, így például az alakja vagy az állapota: *Kerekbüked* (1347: *Kerekbeuked*) ~ *Büked* (1208/395: *Bucchid*), *Holt-Vajas* (1326/353: *Holthwoyas*) ~ *Vajas* ([+1018–38]/[1173–96]>409: *Vayas*), *Holt-Latorca* (+?1248>393: *Holthlatarcha*) ~ *Latorca* (+?1248>393: *Latarcha*).

A *Pabarbaksája* (1332: *Pobor Boxaya*) településnév *Baksa* (+1262/[XIV.]: *Baxa*) osztódásával alakult, s mivel a differenciáló jelző személynév, a hely birtokosa funkcionális tartalmat közvetíti. A településen lakó ember/emberek megnevezése is

megjelenhet a névpár egyik tagjában: *Csőszbakta* (1272/419: *Chewzbakta*) ~ *Bakta* (1272/419: *Bakta*).

A falu templommal való ellátottsága jelentett motivációt *Egyházasgecse* (1303/341>351: *Heghazas Geche*) és *Gecse* (+1263/+264: *Geche*) megkülönböztetésében. *Okriszentiván* (1274: *S. Johannis prope Okur*) abban különbözik a többi *Szentiván* (1308: *Sancto Iwan*) nevű falutól, hogy az Okor partján fekszik, vagyis a jelző a hely pontos elhelyezkedésére utal. A bihari *Mezőtarcsa* (1278: *Mezeutarcha*) a mellette lévő tájrészről kapta megkülönböztető jelzőjét, elkülönülve az egyik, szintén Biharban található *Tarcsa* ([+1235]/350/404: *Tarcha*) falutól.

2.2. Kéttagú szabályos korrelációról akkor beszélünk, ha két jelzős alak áll egymással szemben, s a jelzők ugyanahhoz a jelentéstani osztályhoz tartoznak, vagyis funkcionális tekintetben megegyeznek. *Altuzsa* (1303: *Oltusa*) ~ *Feltuzsa* (1303: *Feltusa*), *Alzsebes* (+1262/[XIV.]: *inferiorem Zebes*) ~ *Felzsebes* (+1262/[XIV.]: *superiori Zebes*) az utótagban megnevezett települések osztódásával alakultak, s az előtag minden esetben a hely viszonyított helyzetére utal. A két közvetlenül egymás mellett lévő falu közül az egyik alacsonyabban, esetleg völgyben, míg a másik magasabban, esetleg dombon helyezkedik el.

A *Kisbagos* (1347: *Kysbogus*) ~ *Nagybagos* (1347: *Nogbogus*), *Kisdalocsa* (+1061/272/327>376: *minoris Dolosey*) ~ *Nagydalocsa* (*1198 P./PR.: *Dobosa maioris* [olv.: *Dolosa*]) nevek előtagjában a méret kifejezése szolgált motivációs tényezőként.

A *Györgykérje* (1317/323: *Gyurghkery*) ~ *Pinkókérje* (1317/323: *Pinkoqueri*) névpár differenciáló jelzőjét a települést birtokló személy nevéből kapta, míg *Magyarzárány* ([1077–95]>347: *Zabraan Mag`ar*) ~ *Tótzárány* ([1077–95]>347: *Toth Zabraan*) az ott lakók nemzetiségére utal.

2.3. Kéttagú szabálytalan korreláció jön létre, ha az oppozícióban résztvevő nevek jelzői eltérő jelentéstani csoportokba tartoznak. Győröd osztódásával két falu alakult ki: az *Egyházasgyőröd* (1278/322: *Geurud ecclesiastica*) név első névrésze a település templommal való ellátottságát fejezi ki, míg *Felsőgyőröd* (1278/322: *Geurud superioris*) a hely viszonyított helyzetére utal. Ez a típusú korreláció kevés névpárt érint.

2.4. A háromtagú korrelációban három jelzős névforma vagy két jelzős és egy jelző nélküli alapforma vesz részt. Az *Alnémeti* (1295/346/401: *Olnempty*) ~ *Felnémeti* (1278>393: *Felnempty*) ~ *Középnémeti* ([1270–90]: *Kuzepnempty*) nevekben – az eddigi típusokból már jól ismert – a települések egymáshoz viszonyított, relatív helyzete fejeződik ki. Ugyanez állapítható meg az előtag nélküli alapnevet is tartalmazó *Belszond* (1192/374/425: *Belzud* [olv.: *Belzund*]) ~ *Külszond* ([1230]/231: *Kyu Zund* [olv.: *Kyul*]) ~ *Szond* ([1191]/394: *Zund*) korreláció kapcsán is.

Málas település osztódásával alakult *Ködimálasa* (1343: *Kydymalas*) ~ *Mindszentmálasa* (1314: *Malas eccl-e OOSS*) ~ *Pusztamálas* (1314: *Puzta Malas*). A nevekben megjelenő differenciáló jelzőket különböző jelentéstani osztályokba sorolhatjuk: az első a hely birtokosát nevezi meg, a második a településen lévő templomra utal, a harmadik pedig a hely állapotát tükrözi.

A *Gyerőmonostora* (+1275/XIX.: *Gewrumonostura*) és *Szólátmonostora* (1325: *Zolathmunustura*) nevek előtagja ugyancsak a birtokost nevezi meg, ezzel különböztetve meg őket egymástól és más *Monostor* (1333–5/PR.: *Monostor* ~ *Monustur*) nevű helytől.

2.5. Háromnál több tagból is állhat a korreláció: *Kis-Duna* (1338: *parvum Danubium*) ~ *Nagy-Duna* (1338: *magnum Danubium*) ~ *Holt-Duna* ([1322 u.]: *Hold duna*) ~ *Lassú-Duna* (1192/374/425: *Losyuduna* ~ *Losoyuduna*) ~ *Sztára-Duna* (1247: *ad veterem Danubium, quod Schtarduna*) ~ *Duna* (+1015/+158//403/PR.: *Duna*). A Duna egyes szakaszait, holtágát jelölik a méretre, állapotra, mozgásra és település közelségére utaló jelzők.

Az *Almásszentgyörgy* (1350: *Almasscentgurg*) ~ *Vízmellékiszentgyörgy* (1339: *Vizmelleky Zenthgyurgh*) ~ *Rendekszentgyörgye* (1332–5/PR.: *Renduc Scengurge*) ~ *Szentgyörgy* ([1280 k.]: *Scentgurg*) nevekben a megkülönböztető jelzők változatos funkcionális tartalmat hordoznak: az *Almás-* kifejezi a hely jellegzetes növényzetét; *Vízmellék* feltehetően egy tájrészt jelöl, ami mellett helyezkedik el a település, illetve a *Rendek-* előtag a hely birtokosát nevezi meg.

2.6. Sajátos korreláció jön létre, ha a jelző a korreláció egyik vagy minden tagjánál változó. Ilyenkor többféle, a helyre jellemző sajátosság előtérbe került, amit be lehetett emelni a névbe.

Alzsolca (1281/347: *inferiorem Solcham*)/*Kiszsolca* (1332–5/PR.: *Minori Zolcha*) ~ *Felzsolca* (1317: *Felsolcha*)/ *Nagyzsolca* (1332–5/PR.: *Nogsoltha* ~ *Maiori Zossa*) névpárok esetében a hely viszonyított helyzetére és méretére utaló jelzők ingadoznak.

Kisgyőr (1261/271: *Kysgeur*) névvel *Diósgyőr* (1304: *Gyous Geur*)/*Nagygyőr* (1248/326: *Noggeurh*) áll szemben. Az utóbbi két név jelzője nem állandósult: egyik esetben a Kisgyőr előtagjával azonos jelentéskategóriába tartozó jelző az első névrész, másik esetben a hely jellegzetes növényzetét jelöli meg.

Kisharsány ([1280 k.]: *Minori Harsan*)/*Ebesharsány* (1313: *Ebesharsan*) ~ *Egyházasharsány* (1332–7/PR.: *Eghasasharsan*) ~ *Harsány* (1220/550: *Harsan*) a település méretére/állatvilágára, templommal való ellátottságára utaló jelzővel differenciált helységek.

A sajátos korreláció jelenléte az ómagyar korban nem ritka jelenség. Íme még néhány példa: *Kisida* (1331>358: *Kyus-Ida*) ~ *Egyházasida* (1280: *Eghazas Ida*) ~ *Felida* (1280: *Fel Ida*)/*Csirkeida* (1324: *Churke Ida*) ~ *Ida* (1275: *Ida*); *Erdőszádkeszi* (1278/XVIII.: *Erdizadkezi*) ~ *Boldogasszonykeszi* (1263/466/476: *Boldogazzonkezy*)/*Nagykeszi* (1317: *Nagy Kezi*) ~ *Búlkeszi* (1263/466/476: *Bwlkezy*)/*Matyukakeszi* (1317: *Mátyuka Kezy*) ~ *Sávolkeszi* (1263/466/476: *Sawolkezy*) ~ *Szentivánkeszi* (1263/466/476: *Zenth Jwankezy*)/*Kiskeszi* (1317: *Kis Kezy*).

Az esetek többségében a második névrész települést jelöl, de szép számban találunk vízneveket is, a más névfajtát megnevező helynevek azonban ritkábban fordulnak elő ebben a pozícióban. Az alábbi rövid összegzésben az S+M szerkezetű nevek előtagjában megjelenő tipikusabb funkciókat említem meg, immáron nem a korrelációtípusokra, hanem a szemantikai tartalmakra koncentrálva.

Ha az előtagok motivációs tényezőit tekintjük, azt mondhatjuk, a térbeli viszonyítást kifejező, vagyis a hely viszonyított helyzetére utaló jelzők a legkedveltebbek: 101 névben jelenik meg az *al-/alsó-* ~ *fel-/felső-*, *közép-/középső-* és *túlsó-* jelző (31%).

Az adott hely más helyhez való viszonyát 30 név tükrözi (9%): az *Örvénd-Körös* (1282: *Vluendkeres*) a folyónak azt a szakaszát jelöli, ami Örvénd településen keresztül vagy mellette folyik el.

A hely viszonylagos méretéről tájékoztat a *kis-* ~ *nagy-* jelző, ami 71 névben fordul elő (22%), tehát szintén gyakori.

35 név létrejöttében játszik szerepet a birtokos névvel való differenciálás (11%), 37 név egyénítésében vesz részt a helyen lévő építmény megnevezése, legtöbbször az *egyházas-* előtag fordul elő a nevekben. A településen élő emberek vagy embercsoport megnevezése 14 név kialakulásában játszott szerepet (4%).

Kizárólag víznevekben jelenik meg a folyó holtágára vagy mellékágára utaló jelző: *Holt-Latorca* (+?1248>393: *Holthlataarcha*), *Holt-Vajas* (1326/353: *Holthwoyas*).

A helynévi utótaghoz kapcsolódhat az adott hely jellegzetes növény- és állatvilágát kifejező első névrész: *Almásszentgyörgy* (1350: *Almasscentgurg*), *Diósgyőr* (1304: *Gyous Geur*), *Békáspad* (1330/477: *Bekaspab[d]*), *Ebesharsány* (1313: *Ebesharsan*). Ez azonban egyáltalán nem mondható általánosnak, adatbázisomban csupán az említett példákat találtam. Kifejezheti az előtag a település vagy egyéb objektum színét: *Fehér-Körös* (1299: *Feyerkeres*), anyagát: *Sáros-Drágyán* (1264/298/572: *Sarus Draganyan*), korát: *Újsemjén* (1321: *Wysimean*), ám ez is inkább a fajtajelölő, s nem a megnevező funkciójú utótaggal álló neveknél gyakori.

3. M+F szerkezetű nevek

A funkcionális szempontból M+F szerkezetű nevek minden esetben kiegészüléssel keletkeztek. Leggyakrabban víznevek körében találkozunk ilyen névstruktúrával. „Megnevező funkcióban mindig valódi helynév áll. Ez a név egy új név részeként ugyanazt a szerepet tölti be, ami egyben eredeti helynévi jelentése is: a denotátumra való utalást” (HOFFMANN 1993: 47). A strukturálisan M szerkezetű *Holboka* ([1240]: *Holboca*) jövevénynév, mely azt a funkcionális tartalmat közvetíti, hogy a helynek az a neve. A későbbiekben pedig a név az objektum fajtájának megfelelő földrajzi köznévi, F funkcióban álló utótaggal egészült ki: *Holboka pataka* ([1240]: *Holboca potoka*), s az újonnan keletkező névforma funkcionális szerkezete a következő: ’patak, amelyet Holbokának hívnak’.

Belső keletkezésű víznevek és településnevek egyaránt részt vesznek a fent említett folyamatban, azaz az M+F struktúrájú nevek körében ilyenekkel gyakorta találkozunk, más típusú helynevek azonban ritkán szerepelnek ilyen szerkezetben. *Baranya* és *Bihar* puszta személynévből váltak helynevekké települést és várat jelölve: *Baranya* (1231/244/263: *Barana*), *Bihar* (1075/+124/+217: *Bichari*). Egyrészes névként csupán annyit fejeznek ki, hogy a hely *Baranya*, illetve *Bihar* tulajdonában van, vagyis a nevek S funkcióban állnak. Mindkét névforma utóbb vár utótagot kapott: *Baranyavár* (1332–5/PR.: *Baranawar* ~ *Baranauar*), *Biharvár* (+1209/+251//322: *Byhoruariensi*). A szintén belső keletkezésű *Csókás* (1303/352//450: *Chokas*) egy Borsod vármegyében említett hegy neve, amely az ott lévő jellegzetes állatvilágról kapta nevét, tehát egyszerű névként sajátságot fejez ki. A 'hegy, szikla' jelentésű *-kő* földrajzi köznévvvel utólag egészült ki: *Csókás-kő* (1315/339: *Chokasku*). A kiegészülés belső keletkezésű neveknél struktúraváltást eredményez: *Bihar* > *Biharvár*, *Csókás* > *Csókás-kő*: S > M+F. Az előtag természetesen meg is őriz valamit a sajátságot kifejező funkcióból, mert azon túl, hogy megnevezi a helyet, azt is elárulja a névhasználónak, hogy ki a hely birtokosa (legalábbis mindaddig, amíg a birtokos személye ismert), vagy éppen a helyen élő állatokra utal.

Az M+F struktúra a névanyagban 101 esetben fordul elő (7,4%).

4. M+M szerkezetű nevek

Két valódi helynév összekapcsolódásával M+M szerkezetű nevek születnek, vagyis az előtag és az utótag is megnevező funkcióban áll. Keletkezéstörténeti szempontból tekintve csakis a mellérendelő szerkezettel rokonságot mutató neveknél fordulhat elő, hogy két megnevező szerepű névrész kerül egymás mellé. Településegyesülés következtében névösszevonódás útján jön létre az M+M struktúra, oly módon, hogy változtatás nélkül vagy bizonyos grammatikai változtatásokkal egymás mellé helyezik az egyesült falvak neveit: *Gagy/beret* (1278>430: *Goch Bered*), *Monaj/kedd* (1297: *Monayked*), *Noszkad/keresztúr* (1332: *Nozkadkerezthur*), *Szurdok/bénye* (1326/375: *Zudukbenye*). A *Szurdokbénye* névben kifejeződő funkcionális tartalom ennek megfelelően tehát 'Szurdok és Bénye

települések közös neve'. Az általam áttekintett névállományban mindösszesen 12 névről feltételezhetjük, hogy ebbe a kategóriába sorolható (0,9%).

III. Az összetett helynevek lexikális-morfológiai elemzése

„A helynevek lexikális-morfológiai elemzése a funkcionális névrészek nyelvi felépítésének analízisét jelenti” (HOFFMANN 1993: 55).

Az S+F, M+F szerkezetű helynevek második névrészeként kizárólag földrajzi köznévi lexéma szerepelhet (habár sok, a régiségben használatos földrajzi köznév jelentése a mai nyelvhasználó számára már elhomályosult). Névanyagomban összesen 956 név utótagja földrajzi köznév (70%). Az S+M, M+M struktúra utótagja megnevez, vagyis az ilyen nevekben csakis helynévi lexéma állhat második névrészként, ami 334 nevet érint (24%).

A továbbiakban azt tekintem át, hogy milyen lexikális elemek vesznek részt a kétrészes nevek felépítésében, s ezek milyen névszerkezeti modelleket alkotnak. A mintát TÓTH VALÉRIA egyik tanulmánya nyújtja (TÓTH V. 2001c).

A lexikális-morfológiai elemzés során számos a funkcionális-szemantikai vizsgálatban már tárgyalt kategória újra felmerül. Ez természetes, hiszen e két elemzési sík azon túl, hogy elkülöníthető egymástól, sok helyen érintkezik is: a kifejezni kívánt funkció sok esetben behatárolja a kifejezésre alkalmas lexémát.

1. A földrajzi köznévi utótagú kétrészes helynevek

Összetett nevek utótagjaként szinte minden esetben egyszerű földrajzi köznévvvel találkozunk: *Agár-tó* (+1285/572: *Agartha*), *Ér töve* (1075/+124/+217: *Ertue*), *Harang-mező* (+1214/334: *Harungwe Mezev*); csupán néhányszor fordul elő összetett földrajzi köznév: *Aba nagyút* (1315: *Aba nog wt*), *Doboka-kőbánya nagyút* (+1015/+158//403/PR.: *Dobrochachubanogut*).

A nevek előtagjai különféle szófajú (köznévi és tulajdonnévi) lexémák lehetnek.

1.1. Főnévi lexémák az előtagban

A földrajzi köznév + földrajzi köznév szerkezetű nevek száma 28 (3%): *Aszó-fő* (1337: *Ozowfew*), *Mező farka* (1341: *mezeuforka*), *Szurdok út* (1267/380: *Zurdukut*). Kivétel nélkül a hely pontos elhelyezkedése funkcionális tartalom, vagyis lokális viszony fejeződik ki az első névrészben.

A személyt jelölő főnév + földrajzi köznév struktúrájú nevek előtagja lehet népnév: *Olaszfalva* (1258/259: *Olaszfalua*), foglalkozást, címet jelölő közszó: *Szolga erdeje* (1350: *Zulgaerdei*), vagy személyt általában jelölő szó: *Úr réve* (1192/374/425: *Vrreui*). A hely lakóinak nemzetiségi hovatartozása vagy tulajdonosi funkció jelenik meg az első névrészben. Összesen 35 ilyen felépítésű nevet találunk (4%).

A pusztai növénynév vagy állatnév + földrajzi köznév típusú összetétel minden esetben a hely jellegzetes növény-, illetve állatvilágára utal: *Kökény kereke* (+1015/+158//403/PR.: *Kuchinkereby*), *Nyír-mező* (+1214/334: *Nyr Mezew*), *Tölgy-erdő* (+1228/383/407: *Tulherdew*), *Juh-tó* (1332: *Juhtou*), *Ölyv-aszó* (1256/284//572: *Vluozoun* [olv.: *Vluozow*]). Előbbi 44 (5%), utóbbi 16 helynevet érint (2%).

Az egyéb nem személyt jelentő főnév + földrajzi köznév szerkezetű kétrészes nevekben az előtag lehet (a már említett növény- és állatnéven kívül) anyagnévi lexéma: *Ásvány-tó* (1261/271: *Asuantou*), építményt jelölő szó: *Malomfalva* (1339: *Molumfolua*), vagy elvont főnév: *Keddhely* (1324: *Kethel*). 28 ilyen felépítésű név található adatbázisomban (3%), melyek funkcionális tekintetben változatosak: utalnak a hely jellegzetes anyagára, az ott levő építményre, de megjelenhet bennük a hellyel kapcsolatos esemény ugyancsak.

1.2. Melléknévi vagy melléknévi jellegű első névrész

Képzetlen melléknév + földrajzi köznév gyakran alkot összetett helynevet, s a bennük megjelenő funkcionális tartalom igen sokszínű. A színnévi lexéma a hely színére utal: *Kék-mező* (1325/347: *Kekmezeu*), ezen kívül kedvelt az alakra, állapotra, méretre, korra és hőmérsékletre utaló lexéma is az

előtagban: *Hosszú-hegy* (1270/272: *Huzevheg*), *Száraz-ér* (+1247/+284//572: *Zarrazer*), *Nagy-berek* (1296/324: *Nogberuc*), *Újváros* (1075/+124/+217: *Nove Civitatis*), *Hév-jó* (1288/326: *Heuyo*). E névszerkezeti modellt 73 esetben mikrotoponimák, 20 esetben településnevek képviselik (összesen 10%).

A képzett melléknév + földrajzi köznévi típusú nevek még az előző névstruktúrájánál is elterjedtebbek. Ebben a szerkezeti modellben 116 név szerepel (12%), melyek kifejezhetik szinte mindazt a funkcionális tartalmat, amit az előző kategória: *Veres-haraszt* (1326>349: *Veresharosth*), *Hegyes-hegy* (1255: *Hygyshyg*), *Lyukas-kő* (1333: *Lyukaskew*), továbbá utalhat a hely jellegzetes szagára: *Büdös-szeg* (1322/338: *Buduszeg*), megjelölheti a hely anyagát: *Aranyos-kút* (1324: *Aranyas Kuth*), ízét: *Sós-patak* (1281/341: *Souspotak*) és az ott lévő építményt: *Hidas-tó* (1323: *Hydustou*). Legjellemzőbb a növénynévből és állatnévből képzett lexéma az előtagban: *Komlós-kút* (1329/XIV.: *Komlowskutk*), *Körtvélyes-hegy* (1332: *Korthweleshygh*), *Mogyorós-berek* (1320: *Monyorosberek ~ Monyrousberek*), *Sásos-tó* ([+1077–95]>+158//403/PR.: *Sasustov*), *Csókás-kő* (1315/339: *Chokasku*), *Nadályos-tó* (1317: *Nadaliusto*). A pusztai növény- és állatnév az első névrészben, illetve a belőlük képzett melléknév közel azonos arányban vesz részt a nevek felépítésében

A melléknévi igenévi + földrajzi köznévi szerkezet korántsem olyan megterhelt, mint az előző kettő. Csupán néhány nem települést jelölő utótaghoz járul melléknévi igenévi lexéma: *Csorgó-ér* (1284/410: *Chorguer*), *Hasadt-kő* (1331: *Hasathkeu*), s általában a hely hangjára, mozgására és állapotára utal.

1.3. Az előtag személynév

Az előző fejezetből az derült ki, hogy a hely birtokosát megnevező funkcionális-szemantikai kategória a leginkább megterhelt, s mivel a személynév a legalkalmasabb a tulajdonviszony kifejezésére, a lexikális struktúrák körében nyilvánvalóan a személynév + földrajzi köznévi felépítés lesz a legkedveltebb: 253 név tartalmaz személynévi lexémát földrajzi köznévi utótag előtt (26%).

A következőkben áttekintem a leggyakoribb lakott területeket jelölő földrajzi közneveket, melyekhez régi egyelemű személynév csatlakozik. Az alaprészt után zárójelben áll, hogy a jelölt és jelöletlen forma összesen hány névben szerepel (mivel birtoklás fejeződik ki, természetesen majdnem mindegyik földrajzi köznévtől jelölt, ezért ezt a formát adom meg). Minden itt említett név azt fejezi ki, hogy a település az előtagban megnevezett személy tulajdonában áll: - **falva** (58): *Mikolafalu* (1075/+124/+217: *Mikolafalu*), *Bajnokfalva* (1289/291: *Boynukfolua*), *Kelemenfalva* (1346: *Kelemenfolwa*), *Lázárfalva* (1334: *Lazarfolua*), *Peretinfalva* (1327/335: *Perehtynfolua*), *Tegefalva* (1263/466/476: *Thegefalwa*); - **telke** (36): *Dústelek* (1341: *Dustheluk*), *Bogádtelke* (1330: *Bogadteluke*), *Györgytelke* (1327/469: *Gyorgteluky*), *Pócstelke* (1345: *Pochteluky*), *Urkurtelke* (+1255/[XIV.]: *Vrkurteleke*); - **földe** (33): *Baladfölde* (1316/418: *Baladfeldew*), *Gyárfásfölde* (1307/315/327: *Geruasfelde*), *Lőrincfölde* (1329/406: *Leurenthfelde*), *Mátyusfölde* (1323: *Matyusfeulde*), *Poszpehfölde* (1329/416: *Pozpehfelde*); - **laka** (19): *Csemperlaka* ([1177]>405: *Chemperlaca*), *Mikelaka* (1333–4/PR.: *Mekylaka ~ Mykalaka ~ Mikela*), *Zádorlaka* (1333–4/PR.: *Zadarlaka ~ Zadurlaka*); - **háza** (12): *Gyakháza* (1347: *Gakhaza*), *Hencháza* (1342: *Henchhaza*); - **monostora** (11): *Gáborjánmonostora* (1271: *Gabrian Monustura*), *Pordánymonostora* (+1247/+284//572: *Pradanmunustra*); - **ülése** (5): *Péntekülése* (1301: *Pentuk Julese*), *Szólátülése* (1277/282: *Zolathylusy*); - **egyháza** (4): *Dorogegyháza* (1338: *Dorugeghaza*).

Többelemű személynévvel az első névrészben 12 esetben találkozunk (1%), pl. *Dezsőfiastefánlaka* (1337: *Deseufiastephanloka*), *Verespéter ligete* (1341: *Verespetvrligety*). Az apai név, illetve az előtag első néveleme tulajdonképpen a vezetéknevet pótolta, mely használatát II. József tette kötelezővé a 18. század végén. Az öröklési jog azonban már a 13. században megkövetelte, hogy az örökös az okleveles gyakorlat pontosan megnevezze, így a személy apjáról, másik birtokáról, esetleg ragadványnevééről kapta megkülönböztető nevét (KÁLMÁN 1989: 66–71).

Főként települést jelölő földrajzi köznévi utótaghoz járul személynévi előtag, de megtaláljuk víz-, domborzati és építménynevek között is.

1.4. Az előtag helynévi származék

A helynévi előtag földrajzi köznévi utótaghoz kapcsolódva kétféle funkcionális-szemantikai struktúrát eredményezhet: S+F, M+F, így keletkezéstörténeti szempontból is kétféle lehet: szintagmatikus szerkesztéssel alkotott, illetve kiegészüléssel keletkezett helynév.

Helynév tehát nemcsak az M funkciót tartalmazó szerkezetekben jelenhet meg. A név ilyenkor más minőségben vesz részt a struktúra felépítésében, mert nem megnevez, hanem sajátosságot fejez ki. A *Bocsárd* (+?1232/384/393: *Bolchart*) falu mellett folyó patakot *Bocsárd pataká*-nak (1327: patak *Bolchardpataka*) nevezik a település közelsége miatt.

A két funkcionális-szemantikai struktúrát egybevéve összesen 272 név tartalmaz helynévi lexémát (28%), melyből 218 név felépítése *e g y r é s z e s h e l y n é v + f ö l d r a j z i k ö z n é v*: *Dubróka pataka* (1332: *Dubrokapathaka*), *Hodos-fő* (+1058/300//403: *Hodosfew*), *Kompa-köz* (1343: *Kumpakuz*), *Kuna pataka* (1303/352//450: *Kwnapathaka*), *Szakál-ér* (1284/410: *Zakal er*). Az ilyen kétrészes nevek leggyakrabban vizet és egyéb objektumot jelölnek, településneveknél ez a szerkezet ritkán fordul elő.

A helynévi előtag egyaránt lehet víznév (Dubróka, Hodos, Kompa), domborzati forma neve (Kuna), illetve településnév (Szakál).

Az S+F szerkezetű nevekben a kifejezni kívánt funkcionális tartalom minden esetben a hely más helyhez való viszonya, a pontos elhelyezkedés, illetve esetleg irány megjelölése: *Csömek út* (1327/589: *Cheomekut*).

A fent megállapítottak érvényesek az *e g y r é s z e s k é p z e t t h e l y n é v / k é t r é s z e s h e l y n é v + f ö l d r a j z i k ö z n é v* típusú összetételekre is, annyi különbséggel, hogy e szerkezeti modelleket jóval kevesebb név képviseli. Íme néhány példa: a *Búdi-eresztvény* (1316: *Bwdyherestwyn*) Búd településen található erdő, a *Váradi út* (1286/XVI.: *Warady wth*) Váradra vezet, a *Hannus-patak bükkje* (1338/339: *Hannuspatakbyke*) a megnevezett víz mellett található bükkerdő, a Körtvély-ér kisebb vízfolyás torkolatára utal a *Körtvély-ér-tő* (1295/423: *Kerthwelerthew*) névalak, a *Mély-patak-fő* (1303/352//450: *Melpothokfew*) pedig a Mély-patak forrását jelöli meg.

2. A helynévi utótagú kétrészes nevek

Az M funkciójú utótag többféle alakban tartalmazhatja a helynevet, így a második névrész lehet egyrészes helynév: *Aladorján* (1331: *Oladryan*), kétrészes helynév: *Abaujvára* (1255: *Abauyuara*), vagy egyrészes képzett helynév: *Felnémeti* (1278>393: *Ffelnemty*). Névanyagomban nem találtam olyan példát, melynek utótagja kétrészes képzett helynév lett volna.

2.1. Az utótag egyrészes helynév

A h e l y n é v + e g y r é s z e s h e l y n é v szerkezetet kétféle funkció kifejezése kapcsán használhatja fel a névadó közösség. Az egyik lehetőség, hogy a hely más helyhez való viszonyát fejezik ki vele: *Borsódszentlőrinc* (1330: *Borsoudzenthleuryinch*) és *Potalaszentpéter* (1345: *Pacala zenpatur*) olyan települések, amelyek az előtagban megnevezett falvak mellett jöttek létre. A másik esetben a településegyesülés következtében kialakult falvak közös elnevezésére használták fel ezt a struktúrát: *Halászmorotva* (1321>385: *Halazmortva*), *Szurdokbénye* (1326/375: *Zudukbenye*). Az előbbi nevek S+M, utóbbiak M+M struktúrát eredményeznek. Az ide tartozó nevek száma csekély.

A s z e m é l y n é v + e g y r é s z e s h e l y n é v minden esetben azt közvetíti, hogy a település vagy településrész birtokosa az előtagban megnevezett személy: *Dezsőboja* (1313: Deseu f. Greg-i f-i Gybarth de Boya), *Leonárdnyékje* (1303>399: *Leonardneky*), *Szalóksámson* (1347: *Zalouchsamson*).

A szentnévi lexéma a településen lévő templomot is megnevezheti, illetve birtokviszonyt is jelenthet. Előfordult ugyanis, hogy a védőszentnek ajánlották a települést: *Szentbenedekharaszi* (1342: *Zenbeneduk Harazthy*), *Szentmiklóstömpöse* (1337: *Scent Mikloustembeseu*).

A f ő n é v + e g y r é s z e s h e l y n é v struktúra hasonló funkcionális tartalmat hordoz, mint az előző kategória. A népnévi és a foglalkozást, címet jelölő lexéma a településen lakó emberekre utal: *Magyargyörk* (1326>349: *Magyar Gy[urk]*), *Tárnokbála* (1248/326: *Tarnukbala*), *Szolgabekény* ([1193–96]/216 PR.:

Sulgabekin ~ Fulgabekim). Számuk nem jelentős a helynévkorpuszban. Előfordul néhány esetben építményt jelölő szó egyrészes helynévi utótag előtt, ami a településen lévő épületet nevezi meg: *Kápolnamindszent* (1289/374: *Capulnamendzenth*).

A melléknévi jellegű szó + egyrészes helynév szerkezeti modell igen kedvelt: 127 képzetlen melléknévi és 62 képzett melléknévi lexéma kapcsolódik egyrészes helynévhez (ez a helynévi utótagú kétrészes nevek 38, illetve 19%-át érinti), ami települést és mikrotoponimát egyaránt jelölhet.

A *Kisvárkony* (1345: *Kysvarkun*), *Nagy-Kubin* (1325: *Nogkulbyn*) előtagja a hely méretére, a *Szár-Somlyó* (1249/291: *Saarsumlu*) előtagja állapotra, az *Újabod* (1300/XV.: *Vyobud*) jelzője korra, a *Kék-Kálló* (1311/323: *Kekallo*) pedig a víz színére utal, vagyis a képzetlen melléknevet a hely érzékeléssel felfogott tulajdonságának vagy valamely belső jegyének kifejezésre tartották alkalmasnak.

Az *al-*, *fel-*, *bel-*, *kül-* képzetlen és az *alsó-*, *felső-* képzett melléknévvvel alkotott kétrészes nevek a hely relatív helyzetét jelölik: *Alcsáj* (1338: *Alchay*), *Felszántó* (+1326/[1400 k.]: *Felzantou*), *Bel-Sár* ([1230]/231: *Belsar*), *Külszond* ([1230]/231: *Kyu Zund* [olv.: *Kyul*]), *Alsógagy* (1327>410: *inferiori Gogy*), *Felsőpocsim* (1256: *Felseupochym*).

Az *Egyházaspéder* (1317: *Heydhasas Peder*), *Egyházasszemere* (1323: *Eghazaszemere*), *Monostoroskanizsa* (1337: *Monusturuskanyisa*) és *Váraskécs* (1279/312: *Varaskech*) nevekben a képzővel ellátott építményt jelölő szó értelemszerűen a településen lévő építményre utal.

Ritkán találkozunk a hely növény- és állatvilágát, mozgását kifejező képzett melléknévi lexémával a névben: *Diósgyőr* (1304: *Gyous Geur*), *Ebesharsány* (1313: *Ebesharsan*), *Sebes-Vajas* (1326/353: *Sebeswoyas*).

A folyamatos és befejezett melléknévi igenév az *Aszú-Szartos* (1317: *Azyuzartus*), *Holt-Mic* (1299: *Holuth Mych*), *Holt-Vajas* (1326/353: *Holthwoyas*) nevekben a hely állapotára hívja fel a figyelmet, s kizárólag vízneveket (összesen 7 nevet) érint.

A faluosztódás során elkülönült települések összefoglaló elnevezésére a tőszámnévi lexéma tűnik alkalmasnak, ami 9 név előtagjában szerepel (3%):

Kétharsa (1321>448/XV.: *Kethbarsa*), *Kéthugas* (1328/335: *Kethlugas*), *Kétvidrice* (1344: *Ketwydriche*).

2.2. Az utótag egyrészes képzett helynév

Az egyrészes képzett helynévhez *s z e m é l y n é v i* és *m e l l é k n é v i* első névrész járul. Az előbbi birtokviszonyt fejez ki: *Eszebocsárd* (1251: *Ezaboltchard*), *Saulszékije* (1156: *Saulscekei*), utóbbi a hely viszonyított helyzetét: *Felnádasd* (1288/358: *Felnadasd*), *Középnémeti* ([1270–90]: *Kuzepnempty*). A *Holt-Nyárágy* (1323: *Holthnarag*) befejezett melléknévi igenévi előtagja a hely állapotára mutat, a *Poklosnádasd* (1348/358: *Poklusnadasd*), *Egyházasszőlős* (1329: *Eghazaszeuleus*) nevek képzett melléknévi lexémát tartalmaznak, amik a hely anyagára és az ott lévő építményre utalnak, a *Kisaranyosd* (1291/388: *Kys Aranasd*), *Kisgyulád* (1335: *Kys Gyulad*) előtagja pedig képzetlen melléknév és a hely viszonylagos méretét tükrözi. Az utóbbi két név sajátos névstruktúrát alkot, ugyanis az előtag funkciója azonos az utótagon álló *-d* képző elsődleges kicsinyítő szerepével (a helynévképzőkhöz ld. RÁCZ A. 2005: 180–202).

2.3. Az utótag kétrészes helynév

Csupán néhány ide tartozó nevet találtam névanyagomban, amely települést és vizet jelöl. Az *Abaujvára* (1255: *Abauyuara*) és a *Mihályvásárhely* (1192/374/425: *ad locum fori Michaelis*) név nemzetség-, illetve személynévi lexémát tartalmaz, ami tulajdonviszonyt jelöl. A *Külső-Kerek-tó* (1255: *Cusekherekthou*) és *Széles-Hárs-fő* ([1240]: *Zelushasfeu*) előtagjának képzett mellékneve pedig a hely viszonyított helyzetét és alakját fejezi ki.

Összegzés

A funkcionális-szemantikai struktúrákról összefoglalóan azt mondhatjuk el, hogy a leginkább megterhelt kategóriát az S+F szerkezetű helynevek alkotják: 855 név (62%). Gyakoriságát tekintve ezt követi az S+M struktúra 322 névalakkal (24%). A fennmaradó két szerkezet típus jelentősége lényegesen kisebb: az M+F szerkezet 101 (7%), az M+M struktúra pedig 12 nevet tartalmaz (kevesebb, mint 1%).

A lexikális-morfológiai analízis kapcsán megállapítottuk, hogy a földrajzi köznévi utótagú helynevek lényegesen nagyobb kategóriát alkotnak, mint a helynévi utótagú nevek: előbbi tehát 956 nevet (70%), utóbbi 334 névadatot foglal magában (24%).

Nem szóltam azokról a nevekről, melyek kategorizálhatatlan első névrészt tartalmaznak. Ebben az esetben az előtagról nem dönthető el, hogy sajátosságjelölő vagy megnevező funkcióban áll-e. Sokszor például a kategorizálhatatlan névrész mögött is valódi helynevet sejtethetünk. Tulajdonképpen a legtöbb M+F struktúrájú névnél (kivételesen a belső keletkezésű helynév) csak gyaníthatjuk, hogy az első névrész tulajdonnév (mivel egyrészes névként nem mutatható ki), s később egészült ki egy utótaggal. A másik lehetőség, hogy a név átvételekor szintagmatikus szerkesztés következtében rögtön megkapta a földrajzi köznévi utótagot, s mivel idegen eredetű az előtag, nyilvánvalóan kategorizálhatatlan is. A korábban már felmerült *Kemence pataka* víznév jól szemléltetheti a keletkezés e kétféle módját, ami funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai szempontból is eltérő struktúrákat eredményez: szerkezeti változás következtében a *Kemence* első névrész a *pataka* második névrésszel egészült ki, mely M+F struktúrát, valamint helynév + földrajzi köznévi névszerkezetet hoz létre; ugyanakkor az is elképzelhető, hogy a kétrészes név kialakulásához szintagmatikus szerkesztés vezetett, ez esetben az előtag csakis sajátosságot jelölő névrész lehet, vagyis S+F szerkezetet alakít ki, amely felépítésében idegen eredetű szó + földrajzi köznévi szó vesz részt.

Felhasznált irodalom

- BALOGH LÁSZLÓ (1970): A földrajzi nevek struktúrája. *NyK.* 72: 95–124.
- BÁRCZI GÉZA (1958): A földrajzi nevek. In: BÁRCZI GÉZA: *A magyar szókincs eredete.* Bp. 142–162.
- BENKŐ LORÁND (1947-49): *A Nyárádmente földrajzi nevei.* Adattár 6: 144–160.
- BÍRÓ FERENC–KALCSÓ GYULA (2004): *Köröstarcsa helyneveinek tára és rendszere.* Eger.
- BÖLCSKEI ANDREA (1997): A spontán névkorrelációs rendszer alakulása a XVIII–XIX. századi helységneveink körében. *NÉ.* 19: 16–26.
- BÖLCSKEI ANDREA (1999): Névkorrelációk az ómagyar kori helynevek körében. *NÉ.* 21: 75–81.
- FNESZ. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára.* Akadémiai Kiadó, Bp. 1978.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993): *Helynevek nyelvi elemzése.* Debrecen 27–72.
- HOFFMANN ISTVÁN (1999): A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *MNyj.* 37: 207–216.
- HOFFMANN ISTVÁN (2000): Megjegyzések a helynevek szemantikai szerkezetéhez. *SNyT.* 4: 110–119.
- HOFFMANN ISTVÁN (2003): *Magyar helynévkutatás 1958-2002.* Debrecen.
- INCZEFI GÉZA (1970): *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata.* Bp. 22–41.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979): *A tulajdonnév funkciója és jelentése.* Akadémiai Kiadó, Bp.
- KÁLMÁN BÉLA (1989): *A nevek világa.* Csokonai Kiadó, Debrecen.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1957): Alsó – Szigetköz földrajzinevei. *MNyTK.* 95: 45–70.
- KISS LAJOS (1997): Korai magyar helységnevtípusok. In: *Honfoglalás és nyelvészet.* 177–185.
- KMHSZ. = *Korai magyar helynévszótár 1000-1350.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2005.
- LŐRINCZE LAJOS (1967): Földrajzi neveink élete. *MNyj.* 13: 3–27.
- MEZŐ ANDRÁS (1981): Földrajzinev-kutatásunk helyzete és feladatai. *MNyTK.* 160: 85–99.
- MEZŐ ANDRÁS (1982): *A magyar hivatalos helységnevévadás.* Akadémiai Kiadó, Bp.

- MMNY. = *A mai magyar nyelv*. Szerk. BENCZÉDY JÓZSEF–FÁBIÁN PÁL–RÁCZ ENDRE–VELCSOV MÁRTONNÉ. Bp., 1988.
- MMNYR. = *A mai magyar nyelv rendszere*. Szerk. TOMPA JÓZSEF. Bp., 1961.
- NYIRKOS ISTVÁN (2008): A földrajzi nevek névalkotásának morfológiai jellemzői. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 3*. Debrecen. 153–163.
- PÓCZOS RITA (2001): *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. Debrecen.
- RÁCZ ANITA (1997): Az ómagyar kori településnevek differenciálódásáról. *MNyj.* 34: 125–147.
- RÁCZ ANITA (2005): *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata*. Debrecen.
- SZABÓ ISTVÁN (1971): *A falurendszer kialakulása Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, I-III*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest. 1967-76.
- TÓTH VALÉRIA (1996): Birtokos jelzős szerkezetű mikrotoponimák a korai ómagyar korban. *MNyj.* 33: 59–70.
- TÓTH VALÉRIA (2001a): *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban*. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2001b): *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen
- TÓTH VALÉRIA (2001c): A helynevek lexikális szerkezetéről. *FUD.* 8: 643–655.
- TÓTH VALÉRIA (2008): *Településnevek változástipológiája*. Debrecen.
- ÚMTSZ. = *Új magyar tájszótár, I-III*. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Budapest. 1979-1992.
- ZELLIGER ERZSÉBET (1991): Szóösszetétellel keletkezett tulajdonnevek a korai ómagyar korban. *NÉ.* 13: 15–31.

